

95522

Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü - 2

297.7 BUR.D	Tas. No:
95522	Dem. No:
Türkiye İyaneği Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphane	

BURSA KÜLTÜR SANAT VE TURİZM VAKFI YAYINLARI
BURSA KİTAPLIĞI: 12

Bursa' da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü - 2

ISBN
975-7003-11-4

Birinci Basım
Kasım 2003

Yayına Hazırlayan
Nahit Kayabaşı

Kapak
Salih Çokova

Baskı
Graphis Matbaa
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Sitesi
1. Cadde No: 139, Bağcılar-İstanbul
Tel: (0.212) 629 06 07

Açık hava Tiyatrosu Yanı, Kültürpark-Bursa
Tel: (0.224) 234 49 12 (3 hat)
Faks: (0.224) 234 49 11
E-posta: bkstv@bkstv.org

OSMANLI DÖNEMİ TASAVVUF TARİHİNİN TEMEL KAYNAKLARI

Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ*

1299'da kurulan ve 1923'e kadar varlığını sürdüren Osmanlı Devleti en geniş sınırlarına Murad III'de (1574-1595) ulaştı. XVIII. yy'ın başında Balkanlar, Kafkaslar, Irak, Yemen, Mısır ve Fas'a kadar Kuzey Afrika Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunuyordu. Osmanlı dönemi Tasavvuf tarihi ve bu dönemdeki temel eserler bahis konusu edilince altı asrı aşkın bir zaman dilimini ve yukarıda kısaca belirtilen geniş coğrafyayı göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Durum bu olduğu halde Osmanlılarda ilim, öğretim, tasavvuf, medrese ve tekke hayatı dendiği zaman çoğu zaman sadece Balkanlar ve Anadolu akla gelmektedir. Kırım, Dağıstan, Azerbaycan, Yemen, Sudan, Fas, Tunus, Libya, hatta Mısır çoğu zaman akla gelmemektedir. Bunun sebebi Osmanlıların Anadolu'da ve Balkanlar'ın önemli bir bölümünde altı asır hüküm sürmelerine rağmen Dağıstan ve Fas gibi başkentten uzak bölgelerde daha kısa zaman hüküm sürmeleri, sonuç olarak da Balkanlar'da ve Anadolu'da olduğu kadar bahis konusu uzak bölgelere kültürel açıdan kendi damgalarını tam olarak vuramamış olmalarıdır. Bununla beraber Kuzey Afrika ve Dağıstan gibi uzak bölgelerle başkent İstanbul ve bunun yakın çevresini oluşturan Anadolu ve Balkanlar arasında tasavvuf ve tarikat açısından son derece önemli bir etkileşim bahis konusudur.

Osmanlılardaki ilim ve öğretim hayatı ile Osmanlı öncesi müslüman hanedanlıklardaki ilim ve öğretim hayatı geniş ölçüde birbirlerine benzediği gibi Osmanlı döneminde Türkistan, Hindistan ve Suriye-Mısır (Memlûklular) gibi bölgelerde kurulan devletlerdeki ilim ve öğretim (medrese) hayatı da birbirine benzer. Osmanlı dönemi bu bakımdan İslam medeniyetinin ve kültürünün bir parçasıdır ve bu parça bütüne benzer. Tasavvuf ve tarikat sahasında ise bu benzerlik daha fazladır. Çünkü tasavvufun evrensel olma boyutu daha güçlüdür.

Bununla anlatmak istediğimiz şey Osmanlı dönemi tasavvuf ve tarikat hayatının gerek bu dönemden önceki tasavvuf ve tarikat hayatından, gerekse Osmanlı döneminde (1299-1923) fakat Osmanlı hudutları dışındaki

*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam memleketlerinde yaşanan tasavvuf ve tarikat hayatından soyutlanamayacağı hususudur. Bununla beraber kısmen de olsa Osmanlı döneminin kendine özgü bir tasavvuf, tarikat ve tekke hayatı, bunlardan kaynaklanan bir edebiyatı (literatürü) bulunduğu da malumdur. Osmanlı dönemi tasavvufunu inceler ve araştırırken bütün bu hususların önemle göz önünde bulundurulması gerekir.

Osmanlı dönemi tasavvufunun kaynakları çok çeşitlidir. Osmanlı kültür çevresi içinde yaşayan ve eserlerini Türkçe, Farsça ve Arapça yazan Osmanlı yazarlarının eserleri bu hayatın kaynağı olduğu gibi Osmanlı öncesi dönemde ya da Osmanlı döneminde ama Osmanlı hudutları dışında kalan müslüman hanedanlıklarda yaşayan yazarların eserleri de Osmanlı dönemi tasavvufî hayatın en önemli kaynaklarıdır. İkinciler olmadan birincileri anlamak mümkün değildir.

Kaynaklar konusunda dikkate alınması gereken bir başka önemli husus da şudur: Osmanlı dönemi tasavvufunun kaynakları ve kökleri *Kâdiriye*, *Rifâiye*, *Sühreverdîye*, *Kübreviye* ve *Yeseviye* gibi Osmanlılardan önce kurulan ama Osmanlılarda varlıklarını sürdüren ya da *Nakşîbendiye* gibi Osmanlı döneminde ama Osmanlı hudutları dışında kurulan fakat Osmanlılarda hayatlarını devam ettiren tarikatlara dayanır. Fütüvvet ehli, Ahîler, Kalenderîler, Melâmîler, Hurûfler gibi zümreleri, tasavvufî hareketleri de unutmamak gerekir. Kısmen Ahîlik istisna edilirse diğer zümreler de Osmanlı ülkesine diğer İslam memleketlerinden gelmişlerdir.

Osmanlı dönemi tasavvufî hayatı ve bu hayatın temel kaynakları konusu üzerinde dururken yukarıda sözünü ettiğimiz hususlara meselenin anlaşılmasını sağlayacak kadar kısaca temas etme gereğine inanıyoruz. Buna göre Osmanlı dönemi tasavvufunun temel kaynaklarının çerçevesi şudur:

I. Sûfliğin doğuş döneminde ortaya çıkan ve Osmanlı tasavvufî hayatında etkisini hissettiren Hüseyin b. Mansur el-Hallâc ve benzeri ilk sûfliler ve eserleri.

II. Tasavvufun ilk ve temel kaynaklarının yazıldığı dönem.

III. Osmanlı döneminden önce kurulan ve Osmanlı tasavvufunu etkileyen *Kazerûniye*, *Kâdiriye*, *Rifâiye*, *Halvetiye* ve *Yeseviye* gibi tarikatlar ve bu çerçevede yazılan temel kaynaklar.

IV. *Fütüvvet*, *Melâmet*, *Kalenderîlik*, *Hurûflük* gibi Osmanlı dönemi öncesine ait olup Osmanlı dönemini etkileyen, daha ziyade tasavvufî hareket ve cereyân niteliğinde olan zümreler, örgütler.

V. *Sühreverdî-i Halebî* tarafından kurulan *İşrâkîlik* ve İbn Arabî tarafından geliştirilen *Vahdet-i Vücûd* gibi daha ziyade hikmet felsefesi (İşrâ-

kiye, İrfânîlik, Teozofi) diyebileceğimiz felsefî ekoller.

VI. Osmanlı döneminde Anadolu'da kurlan ve Balkanlar'da da etkili olan *Bayrâmiye* (Bayrâmî Melâmîleri), *Celvetiye*, *Senûsiye* gibi tarikatlar veya tarikat kolları veya Anadolu Selçuklu döneminde ortaya çıktığı halde daha çok Osmanlılarda etkili olan *Bektâşiye* tarikatı.

Bunlara Zerdüş, Mani, Buda, Brahma, Hıristiyanlık gibi dinlerden, Şamanlıktan, Yeni Eflatunculuktan gelen tesirleri eklemek mümkünse de biz burada bu tür kaynaklar üzerinde durmuyoruz.

Sûfiliğin Doğuş Döneminden Etkiler

Kuşeyrî, tasavvuf konusundaki ünlü Risâlesinde Sahabe, Tabî'n ve Et-bau't-Tabî'n döneminden sonra ortaya çıkan dindar müslümanlara âbid ve zâhid dendiğini, daha sonra bidatçı denilen mezheplere mensup âbid ve zâhidlerden ayırdetmek için Ehl-i Sünnet âbid ve zâhidlerine Sûfî (ve Mutasavvıf, tuttıkları yola da Tasavvuf) adının verildiğini, bu durumun da II./ VIII. asırdan önce ortaya çıktığını söyler. İlk sûfîler olarak da İbrâhim b. Edhem (ö.161/777), Fudayl b. İyâz (ö.187/802), Marûf Kerhî (ö.200/816) ve Zünnûn Mısırî (ö.245/859) gibi kişilerin ismini kaydeder.¹ Sülemî ise ilk sûfîleri beş tabakaya ayırır. Yukarıdaki isimlerden başka Bayezîd Bistâmî (ö.234/848), Haris el-Muhâsibî (ö.243/857), Ebû Hafs Nişâbü'rî (ö.260/883), Hamdûn el-Kassâr (ö.271/884) gibi sûfîleri de birinci tabakada zikr eder.² İlk sûfîler II / VIII. asrın son yarısı ile III / IX. asrın ilk yarısında yaşamışlardır. Bu dönemde yaşamış olan Bayezîd Bistâmî, Haris Muhâsibî, Hamdûn Kassâr ve Ebû Hafs Nişâbü'rî *Tayfûriye*, *Muhâsibiye*, *Melâmetiye* ve Fütüvvet gibi isimler verilen önemli tasavvufî akımların temsilcileridir. Bunları *Cüneydiye*, *Nûriye*, *Sehliye*, *Hakîmiye*, *Harrâziye* gibi tasavvufî akımların temsilcileri olan Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909), Ebu'l-Hüseyn Nûrî (ö.295/907), Sehl b. Abdullah Tusterrî (ö.273/886), Hakîm Tirmîzî (ö.320/932), Ebû Saîd Harrâz (ö.277/890) gibi ikinci tabakadaki sûfîler izlemiştir.

Hucvirî, *Muhâsibiye*'yi rızâ hâlinin, *Kassâriye*'yi melâmetin, *Tayfûriye*'yi sekrin, *Cüneydiye*'yi sahvın, *Nûriye*'yi îsârın, *Sehliye*'yi çilenin, *Hakîmiye*'yi gaybet ve huzûrun, *Seyyâriye*'yi cem ve tefrikanın, *Hulmâniye*'yi hulûl ve ittihâdın taraftarı olarak göstermekte, bu arada Hallâc hakkında da bilgi vermektedir.³ Yukarıda bahis konusu edilen isimler ve savundukları temel tezler bütün İslâm âleminde, bu arada Osmanlı ülkesinde mutasavvıflar tarafından benimsenmiş ve savunulmuştur.

Bunlardan İbrahim b. Edhem'e ait çeşitli dillerde yazılmış bir çok menkıbe kitabı vardır. Derviş Hasan er-Rûmî'nin *Sîretü Sultan İbrahim b.*

Edhem isimli eseri Türkçe'dir.⁴ *Firdevsu'l-Mürşidiyye fî Esrâri's-Samediyiye* (Leipzig,1948) isimli menâkıbnâmede (bu menâkıbnâme Türkçe'ye de çevrilmiştir) hayatı anlatılan ve *Kazerûniye* tarikatının kurucusu sayılan Ebû İshâk Kazerûnî (ö.426/1034) İbn Hafîf'in tasavvuf anlayışını devam ettirmiştir. Halîfeleri Bursa'da *Kazerûniye* zaviyesinde faaliyette bulunmuşlardır.⁵

Hakîm Tirmîzî'nin *Nevâdiru'l-Usûl* isimli eseri 1293/1876'da İstanbul'da basılmıştır. Velâyet konusundaki görüşleri, İbn Arabî vasıtasıyla Osmanlı tasavvufunu etkilemiştir.

Hamdûn Kassâr'ın başlattığı bir hareket olan Melâmet, başlangıçtan itibaren ama daha çok Hacı Bayram'dan sonra Osmanlı dönemi tasavvufî hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır. Ebî Hafs Nişâbü'rî ve Ahmed b Hadreveyh gibi sûfler tarafından ortaya atılan Fütüvvet/Civanmertlik anlayışı ise Osmanlı döneminde Fütüvvet Ehli, Ahîlik ve Loncalar şeklinde devam etmiştir.

Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc'ın (ö.309/922) *Kitâbu't-Tavâsîn* (Paris,1913), *Ahbarû Hallâc* (Paris,1914), *Dîvân* (Paris,1931, her üç eser L. Massignon tarafından yayımlanmıştır.) gibi eserlerinde ve şiirlerinde dile getirdiği tasavvuf anlayışını bütün mutasavvıfları, özellikle Osmanlı dönemi mutasavvıflarını derinden etkilemiştir. İbn Arabî gibi Arap mutasavvıflar, Senâî, Attâr ve Câmî gibi İranlı mutasavvıflar, Ahmed Yesevî ve Yunus Emre gibi Türk mutasavvıflar Hallâc'ın ateşli savunucuları olmuşlar, onun görüşlerini toplumun her kesimine yaymaya çabalamışlardır.

İlk sûfler arasında görülen Hulman es-Sûfî ve benzeri heretik ve ibâhiyeci kişiler ise daha sonraki dönemlerde belirgin bir şekilde ortaya çıkan heretik akımlara kaynak olmuşlardır.

İlk sûfler arasında Hâris Muhâsibî ve Hakîm Tirmîzî gibi çok sayıda eser veren yazarlar vardır. Yazdıkları eserlerin çoğu günümüze kadar ulaşmıştır.⁶ Bunlara ait eserlerin hiçbiri üzerinde daha sonraki dönemlerde fazlaca durulmamıştır. Sonraki dönemlerde yaşamış olan mutasavvıflar ilk sûfleri Sülemî'nin *Tabakâtu's-Sûfiye* ve Ebû Nuâym'ın *Hilyetü'l-Evliyâ'sı* gibi biyografik eserlerden, kısmen de haklarında yazılan menâkıbnâmelerden tanımışlardır.

Burada öneminden dolayı Rabiâtü'l-Adeviyye ile Veysel Karânî'nin de anılması gerekir. Rabia (ö.185/801) ilk sûflilerden olup, sevgi ağırlıklı tasavvufun öncülerindendir. Bu yolda kendisini özellikle sûfî kadınlar izlemişlerdir. Sülemî, *Zikru'n-Nisvetü'l-Mütaabbidatu's-Sûfiyât* (Kahire,1993) isimli eserinde, Câmî ise, *Nefehâtü'l-Üns* ekinde bu ermiş hanımlar hakkında bilgi verirler.⁷ Tasavvufta adından sık sık bahs edilen, sû-

fi olmaktan çok âbid, zâhid ve vâiz olan Hasan Basrî (ö.110/728) daha ziyade Allah korkusuna dayanan bir tasavvuf anlayışını egemen kılmaya çalışmıştır.

Veysel Karânî'nin (ö. ?) Yemenli olduğu ve Hz. Peygamber zamanında yaşadığı kabul edilir. Aslında tasavvufla ilgisi bulunmamakla beraber tasavvufî hayal onu bir derviş şeklinde tasvir etmiştir. Osmanlı döneminde onunla ilgili menakıbnâmeler büyük bir ilgi görmüş, adına makamlar (Türbeler), mescidler ve camiiler yapılmıştır.⁸ Ona nisbet edilen Üveysîliğin tasavvufta önemi büyüktür.

İlk sûfler hakkında Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiye*'de değerli bilgiler vermiş, bu bilgiler Câmî'nin Nefehâtü'l-Üns ve bu eserin Lamiî Çelebî tercümesiyle Osmanlı muhitine ulaşmıştır. Attar'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ'sı* ve bunun Osmanlıca tercümeleri aynı amaca hizmet etmiştir.

Kısaca ilk sûfler Osmanlı dönemi mutasavvıflarını sürekli olarak etkilemişler ve onlara ilham kaynağı olmuşlardır. Bu hususun ne kadar önemli olduğunu göstermek için bir örnek olmak üzere *Kâdiriye* tarikatı silsilesine bakmak kafidir. Bu tarikata bağlı olanlar kendilerine ilâhî feyzin, bereketin ve irfânın, manevî huzurun şu silsile (yol) ile geldiğini kabul ederler: Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Zeynelâbidîn, Muhammed Bâkır, Cafer Sâdık, Musâ Kâzım, Ali Rızâ, Maruf Kerhî, Serî Sakaî, Cüneyd Bağdâdî, Şiblî, Ebu'l-Fadl Abdulvâhid et-Temîmî, Yusuf et-Tarsûsî, Ali b. Muhammed b. el-Hakkârî, Ebu'l-Saîd el-Mahzumî, Abdulkâdir Geylânî (Pîr-i Tarikat), Seyyid Muhammed Geylânî, Seyyid Hüsameddin, Seyyid Şihâbüddin, Seyyid Alaeddin, Seyyid Hüseyin Hamerî, Eşrefzâde (Eşrefoğlu) Abdullah Rumî (Pîr-i Sâni) (Sadık Vicdânî, Tomar, Kadiriye, s.12,48.)

Eşrefoğlu'nun kurduğu kabul edilen *Eşrefiye* aslında *Kâdiriye*'nin bir koludur. Bu tarikat mensupları Osmanlı ülkesindeki tekke ve dergâhlarında zikir yaparken ve günlük evradlarını okurken, yukarıdaki 23 kişinin ismini derin bir saygı hissi ile ve coşkulu bir şekilde anar, Allah'tan gelen feyzin ve irfânın onlar aracılığıyla kendilerine ulaştığına inanırlar. Tarikatın şeyhleri, bunların halîfeleri ve müridleri adları geçen 23 kişiye sadece şekil ve söz olarak değil, kalben ve ruhen de bağlıdırlar. Her vesile ile hayatlarını, onların menkıbelerini anlatır, onları kendilerine örnek alırlar. İşte Osmanlı dönemi tasavvufu daha önceki döneme bu kadar sıkı bir şekilde bağlıdır.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, Abdulkâdir Geylânî'nin silsilesinde yer alan meşâyihin hemen hemen tamamıyla alevî (Hz. Ali'nin soyundan) olmalarıdır. A. Geylânî'nin de bu soydan geldiği kabul edilir. Bu

durum tarikata koyu bir alevî renk verir. Ehl-i Beyt sevgisini öne çıkarır, Kerbelâ matemine katılmayı ve aşûreye önem vermeyi gerektirir. Hatta Oniki İmâma da büyük saygı gösterilir. Durum diğer tarikatlarda da böyledir. Burada Şîa tesirleri belirgin bir şekilde kendini hissettirmektedir.

Tasavvuf'un İlk ve Temel Kaynaklarının Yazıldığı Dönem

İlk sûfîleri, tasavvufun ana kaynaklarının yazıldığı ikinci dönem izlemiştir. Aslında bu dönemi birincisinden ayırmak zordur. Zira Muhâsibî, Hallâc ve Hakîm Tirmîzî'nin eserleri de ilk temel kaynaklar sayılır. Ancak ikinci dönemde daha geniş ve daha düzenli olarak yazılan tasavvufla ilgili eserlerin etkisi daha derin ve daha sürekli olmuştur.

Bu dönemde yazılan önemli eserlerden biri Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö.387/988) *el-Lumâ fi't-Tasavvuf* (Leiden,1914) isimli eseriyle Ebû Bekir Muhammed Kelâbâzî'nin (ö.380/990) *et-Ta'aruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* (Kahire,1936) isimli eseridir. Fakat her iki eser de daha sonraki dönemde yazılan eserlerin gölgesinde kaldığından tasavvuf tarihinde fazla etkili olmamıştır. Hucvirî'nin *Kefu'l-Mahcûb* (Leningrad, 1338) isimli değerli eseri için de aynı şey söylenebilir.

Bu dönemin en önemli eserleri ve yazarları:

1- Sülemî (ö.412/1021), *Tabakâtu's-Sûfiye* (Kahire,1953). Bu eser Hâce Abdullah Ensârî tarafından Farsça'ya çevrilmiş, Abdurrahman Câmî tarafından *Nefehâtü'l-Üns* (Tahran,1947) adıyla genişletilmiş, Bursalı Lamî Çelebî tarafından bazı ilavelerle Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul,1289). *Nefehâtü'l-Üns* ve tercümesinin Osmanlı dönemi tasavvufu üzerindeki etkisi sürekli olmuştur.

2- Ebû Nu'aym (ö.430/1039), *Hilyetü'l-Evliyâ* (Kahire,1282.I-X). Bu eser, Osmanlı dönemi tasavvufu üzerinde etkili olmuştur.

3- Ebû Tâlib Mekkî (ö.386/996), *Kûtü'l-Kulûb* (Kahire,1953). Osmanlı dönemi tasavvufunun önemli kaynaklarındandır.

4- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzîn (ö.465/1072), *Risâle-i Kuşeyriye* (Kuşeyrî Risâlesi, Kahire,1966, trc. S. Uludağ, İstanbul,1978). Osmanlı dönemi tasavvufuna en fazla tesir eden kaynaklardan biridir. Bu eser, bu dönemde çokça istinsah edilmiştir, okunmuş, şerh ve tercüme edilmiş, okunmasa bile eseri evde bulundurmak uğurlu sayılmıştır. Risâle, Şeyhu'l-İslam Hoca Sadeddîn (ö.1000/1599) tarafından şerh edilmiştir. Abdunnâfi'nin Türkçe tercümesi *Müntehabât-ı Nâfiâ-ı Risâle-i Kuşeyriye* adıyla basılmıştır (İstanbul,1307/1889). Abdülmecid dönemi âlimlerinden Seyyid Muhammed ise, Risâle şerhini (Şerh-i Risâle-i Kuşeyriye) Bezm-i Alem'e ithâf etmiştir.

5- Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111). Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmi' d-dîn* (Bulak,1296/İstanbul,1321) adlı eseri Osmanlı döneminde hem mutasavvıflar, hem de vâizler üzerinde etkili olmuştur. *İhyâ'*nın özeti mahiyetinde olan Kimyâ-ı Saâdet (Haydarâbâd, ts., Türkçe tercümeleeri: Vanî Mustafa Efendi (ö.1000/1599), Süleymâniye Ktp., Aya-sofya, no: 1719; Necâtî (ö.940/1533); Subhânî (ö.970/1562); bkz. *Keşfu' z-Zunûn*, II., 1533; Faruk Meyânî, İstanbul,1979) ise Osmanlı döneminde daha etkili olmuştur.

Gazâlî'nin Osmanlı dönemi tasavvufu üzerinde etkili olan diğer eserleri: *Minhâcu'l-Âbidîn* (Kahire,1288/1871). Türkçe tercümesi, Nihânî (ö.925/1519), bkz. *Keşfu' z-Zünûn*, II., 1876; *el-Maksudu'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ* (Kahire,1324/1906); *Mizânu'l-Amel* (Beyrut,1979), *Eyyühe'l-Veled* (Ey Oğul, Hücetü'l-İslâm), (Viyanâ,1838). Türkçe tercümeleeri, bkz. *Keşfu' z-Zünûn* I., 216; *Mişkatü'l-Envâr* (Kahire,1322), Bu eser İsrâkîlik açısından da önemlidir.

V/XII-VI/XIII asırlarda Farsça yazılan Hucvirî'nin *Keşfu'l-Mahcûb'u* (Leningrad,1338) trc. S. Uludağ, İstanbul,1982); Hâce Abdullah Ensârî'nin (ö.481/1088), *Tabakâtu's-Sûfiye'si* (Kabil,1962); Ahmed Cam Namekî'nin (ö.536/1141), *Unsû't-Tâibîn'i* (Tahran,1350) ile *Miftâhu'n-Necât'ı* (Tahran,1347); İbn Münevver'in (ö.574/1178 veya 588/1192) *Esrâr-ru't-Tevhid fî Makâmâti Şeyh Ebû Saîd* (Petersburg,1899); Senâî'nin (ö.525/1131) *Hadikâtu'l-Hakîka ve Şerî'atu'l-Tarîka* (Tahran,1359); Ruzbihân Baklî'nin (ö.606/1209) *Abheru'l-Aşikîn* (Tahran,1981) ile *Şatahât-ı Sûfiyye* (Tahran,1981); Ahmed Gazzâlî'nin (ö.520/1126) *Sevânihu'l-Uşşâk* (İstanbul,1942); Aynulkudât Hemedânî'nin (ö.525/1113) *Zübdetü'l-Hakâik'i* (Tahran,1962) ile *Temhidât'ı* (Tahran,1341) ve Ferîdüddîn Attâr'ın başta *Tezkiretü'l-Evliyâ* olmak üzere birçok eseri Osmanlı dönemi tasavvufunu etkilemiştir.

Bunlardan Hâce Abdullah Ensârî'nin *Menâzilü's-Sâirîn* isimli eseri İsmail Rusuhî Ankaravî tarafından ufak değişikliklerle Türkçeye (Bulak,1286) çevrildiği gibi özellikle münâcâtları Türk mutasavvıfları üzerinde tesirli olmuştur. (bk. Ali Milânî, *Te'sîr-i Hâce Abdullah-ı Ensârî ber Edebiyât-ı Sûfiyyâne-i Türki*, Aşinâ, s.15-20, 1995) Ensârî'nin *Kenzü's-Sâlikîn* isimli eserinin Şeb u Rûz bölümü Fasih Ahmed Dede tarafından (İstanbul,1278), bazı parçalar da Şâir Nevres tarafından *Mebâliğu'l-Hikem* (İstanbul,1302) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Ahmed Cam Namekî "Câmîler" diye bilinen ve Osmanlı ülkesinde de faaliyet gösteren bir mutasavvıf topluluğunun önder tanıdığı önemli bir sûfidir.

Aynulkudât Hemedânî'nin *Temhidât*'ı ile ilgilenen Osmanlı yazarları, bu önemli eseri Türkçeye tercüme etmişlerdir. (bk. Süleymâniye Ktp., Şehid Ali, no: 1214, Esad Efendi, 1361)

Mevlânâ Celâleddîn Rumî'nin kendine örnek aldığı bir sûfi olan Ferîdüddîn Attâr'ın (ö.618/1121) Osmanlı dönemi tasavvufu üzerindeki etkisi derin ve süreklidir. *Tezkiretü'l-Evliyâ* (London, 1905; Türkçe terc. S. Uludağ, İstanbul,1985) Sinan Paşa (ö.891/1486) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (Ankara1987) Bu eserin bir de anonim tercümesi vardır. (Ankara,1988, Yayınlayan: Orhan Yavuz)

Attar'ın Türkçeye tercüme edilen diğer iki eseri:

a) *Mantıku't-Tayr*, trc. XIV. asır şâirlerinden Gülşehrî, nşr: Agah Sırrı Levend, Ankara, 1957), Şemseddîn Sivâsî ve Fedâî (ö.1636) tarafından da tercüme edilmiştir. (İstanbul,1274) Gölpınarlı, A. İstanbul, I,II, 1962-63)

b) *İlahînâme*, trc. Şemseddîn Sivâsî, 1597, Gölpınarlı, İstanbul,1947.

c) Attar'a isnâd edilen *Pendnâme* de birkaç defa Türkçeye tercüme edilmiştir. Mesela: İsmâil Hakkı Bursevî, İstanbul,1850, Hacı Feyzullâh Salih Naili (ö.1905), *Pend-i Attar Şerhi*, Bulak,1877; Şeyh Mehmed Murad (ö.1847) *Kitâb-ı Mahazar Şerh Alâ Pend-i Attâr*, İstanbul,1836; Genç Osman Nuri, Ankara,1946.

Nakşibendiye tarikatına mensup Abdurrahman Camî (ö.933/1532) de Osmanlı dönemi tasavvufunu derinden etkilemiş İranlı bir mutasavvıftır. Camî'nin, Hâce Abdullah Ensârî'nin *Tabakâtu's-Sûfiye*'sini genişleterek meydana getirdiği *Nefehâtu'l-Üns* (Tahran,1947) Osmanlı mutasavvıflarını etkilediği gibi bu eserin Lamiî Çelebî tarafından Türkçeye yapılan ve kısaca *Nefehâtu'l-Üns* tercümesi diye bilinen eser de geniş ve önemli etkiler meydana getirmiştir. Camî'nin, İbn Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem üzerine *Nakdu'n-Nusûs* isimli bir çalışması vardır. *Levâih* (İstanbul,1291) ve Baharistan (İstanbul,1294), *Risâle der Şerh-i Rubâiyyât* (İstanbul,1309) Türkçeye tercüme edilmiştir. Camî, İbn Farız'ın *Tâiyye* kasidesini de *Şerh-i Kasîde-i Tâiyye-i Fâriyye* adıyla şerh etmiştir.

Osmanlı Öncesi Tarikatlardan Bazıları

Osmanlılardan önce kurulan tarikatların bazıları, Osmanlı dönemi tasavvufunu derinden etkilemiş, adeta bu dönemdeki tasavvuf belkemiğini oluşturmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

Yesevîlik:

Ahmed Yesevî'ye (ö.562/1166) nisbet edilen bir Türkistan tarikatıdır.

Ahmed Yesevi'ye nisbet edilen *Divân-ı Hikmet* (Taşkent,1312; Kazan,1311) ve halifelerinden Hakim Süleyman Atâ'nın (ö.582/1186) *Ahir Zaman Kitabı* (Kazan,1847) daha çok Türkistan'da ve Kuzey Türkleri arasında etkili olmakla beraber, Anadolu ve Osmanlı tasavvufu üzerinde de etkili olmuştur. Hazînî tarafından ele alınan ve Murad III'e sunulan *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* isimli Ahmed Yesevî menâkıbnâmesi (İ.U. Ktp. no: 3893) bu etkiyi yansıtmaktadır. Beştaşîlik ve Nakşibendîlik gibi tarikatların kendilerini Ahmed Yesevî ile irtibatlandırmaları da bu tesiri gösterir. Ahmed Yesevî etkisi özellikle Osmanlı mutasavvıf şairlerinde sürekli olmuştur.⁹

Kübrevîlik:

Necmeddin Kübrâ'ya nisbet edilen *Kübreviye*, bir Orta Asya tarikatıdır. Kolları olan *Hemedâniye*, *Rükniye*, *Nuriye*, *İğtîşâsiye* ve *Nurbahşiye* de Türkistan ve İran sahasında yayılmıştır. Bununla beraber bu tarikat Mevlevîlik ve Nakşibendîlik üzerinde etkili olmuştur. Mevlânâ'nın babası Bahauddin Veled, Necmeddin Kübrâ'nın halifelerinden kabul edilir. Yine onun müritlerinden Necmüddin Dâye (ö.645/1250) *Mirsâdü'l-İbâd* isimli ünlü eserini Sivas'ta yazmış, bu eser Kasım Karahisarî (ö.891/1486) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bizzat Necmeddin Kübrâ'nın eseri olan *Usûl-i Aşere* (İstanbul,1279), İsmail Hakkı Bursevî tarafından Türkçeye tercüme ve şerh edilmiştir. Diğer eseri *Fevâihu'l-Cemâl* (Wiesbaden,1957) tasavvuf psikolojisi bakımından önemlidir. Ona nisbet edilen ama aslında halifelerinden Necmu'd-din Daye'ye ait olan *Te'vilat-ı Necmiye* isimli tasavvufi tefsir de Osmanlı mutasavvıflarının önemli kaynaklarından biri olmuştur.

Kübreviye tarikatına mensubu olup birçok tasavvufî eserin yazarı olan Aziz Neseffî'nin (ö.700/1300) *Maksûd-ı Aksâ* isimli eseri Türkçeye de tercüme edilmiştir (bk. Süleymâniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, no: 1240). *Zübdetü'l-Hakâik* isimli eseri ise Antepli Seyyid Hafız Muhammed 1288/1871'de *Gayetu'd-Dekâik Der Terceme-i Zübdetü'l-Hakâik* adıyla tercüme etmiştir (Kahire,1291/1874)

Nakşibendiye:

Buharalı Bahaeddîn Nakşibend (ö.791/1389) tarafından kurulan *Nakşibendîlik*, XV. asırdan itibaren üç aşamalı olarak Osmanlı dönemi tasavvufunu etkilemiştir. Birinci aşamada Abdullah İlahî (ö.896/1491) Türkistan'a giderek Nakşî şeyhi Ubeydullah Ahrâr'a intisâb etmiş, daha sonra Anadolu'ya dönerek bu tarikatı yaymaya başlamış, halifesi Emir Buharî

(ö.922/1516) İstanbul'da ilk *Nakşibendiye* tekkesini kurmuştur. Lamiî Çelebî (ö.933/1532) bu zata bağlı idi. Emir Buhârî tekkesi, tekkeler kapatılana kadar faaliyetini sürdürmüştür.¹⁰ İkinci aşama, Mehmed Emin Tokadî (ö.1158/1745) ile başlar. Bu zata mensup olan Müstakîmzâde Süleyman Sadeddîn (ö.1202/1787), İmam Rabbânî'nin *Mektubât* adlı eserini Türkçeye tercüme ederek (İst.1277) *Nakşibendiye*'nin Hint kolu olan *Müceddidiye*'nin etkilerini Osmanlı ülkesine aktarmıştır.¹¹ Üçüncü aşama, Bağdatlı Halid b. Ahmed (ö.1242/1827) ile başlar. Bu zatla Hindistan'dan gelen Nakşibendiliğin tesiri Irak, Suriye, Kafkasya, Anadolu ve Balkanları kapsar ve bu günde devam eder.

Muhammed Parsa, *Risale-i Kudsiye*, trc. İstanbul, 1323; Salahaddin Buhârî, *Enîsü't-Talibîn*, (trc. Makâmât-ı Şah Nakşibend, İst. 1328); Fahreddîn Ali Safî (ö.939/1532) *Reşahat*, trc. İst.,1291; Bahaî Nurullah, *Risâle-i Bahaiyye*, İst. 1328; Halid b. Ahmed, *Risâle Fî İsbâtı'r-Râbita*, trc. 1291; Abdülmecid el-Hanî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, Kahire,1308; Muhammed b. Süleyman, *el-Hadîkatü'n-Nediyye*, Kahire,1308; Muhammed b. Abdullah, *el-Behcetü's-Seniyye*, İst. 1984. Bu eserler Osmanlı ülkesinde yazılmış veya Osmanlıcaya tercüme edilmiş olup, Nakşibendîlik hakkında bilgi veren önemli kaynaklardır. Osmanlı nakşibendiye meşâyihî tarafından kaleme alınan eserlerin listesi epey kabarıktır.

Halvetiye:

Ömer Halvetî'ye (ö.800/1398) nisbet edilen bu tarikatın ikinci pîri Yahya Şirvânî (ö.868/1464) vasıtasıyla Osmanlı ülkesine Kafkaslar'dan gelmiş, Anadolu'da, Balkanlar'da, Mısır'da ve Kuzey Afrika'da hızlı bir şekilde yayılmış, kısa sürede yüzlerce kolu ortaya çıkmıştır. Ana kolları ve kurucuları: *Ruşeniye*: Dede Ömer Ruşenî (ö.892/1482), *Cemâliye*, Cemal Halvetî (ö.899/1494), Ahmediye, Yiğitbaş Ahmed Şemseddîn (ö.910/1504), Şemsiyye, Şemseddin Sivâsî (ö.1006/1597). Tarikat ve meşâyihî hakkında bilgi veren bazı eserler: Yusuf Sinan Efendi, *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarikatnâme-i Pîran ve Meşâyih-i Tarikat-ı Aliyye-i Halvetiyye*, İst. 1290; Mahmud Cemaleddin (ö.1064/1654), *Lemezât-ı Hulviyye* (İst. 1993), Muhammed b. Hasan el-Halvetî, *el-Âdâbu's-Seniye*, Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba, no:218; Sinan b. Yakub, *Sünen-i Meşâyih-i Halvetiyye*, Amasya Beyazıt İl Halk Ktp. no: 1540; Sadık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye*, İst. 1341; Muhammed el-Mekkî, *en-Nefhatu'r-Rahmâniye Fî Menâli Ricâlü'l-Halvetiyye*, İst. 1327, bk. Uludağ, S., T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, XV. 395.

Kâdiriyye:

VII / XII. asırda Irak'ta kurulan ve Abdülkadir Geylanî'ye (ö.561/1165) nisbet edilen bu tarikat, İslam âleminin her yerine hızlı bir şekilde yayılmış, birçok kolları ortaya çıkmıştı. Bu tarikatı Anadolu ve Balkanlar'da yayan Eşrefoğlu Rumî (ö.874/1469) tarikatın ikinci kurucusu sayılır. Gerek *Müzekki' n-Nüfûs* (İst.1320) isimli eseri ve aşikâne şiirleriyle (*Divan*) Osmanlı tasavvufî hayatı üzerinde etkili olmuştur. Kadiriyye'nin bir kolu olup, Horasanlı Zeynüddin Hafî'ye (ö.838/1434) nisbet edilen Zeyniye dergahını Bursa'da Abdüllatif Kudsî (ö.856/1452) kurmuştur.

A.Geylanî'nin eserleri Osmanlı döneminde büyük bir ilgi görmüş, bir kısmı şerh, bir kısmı tercüme edilmiştir. *el-Gunye li-Talibi Tarîki' l-Hakk*, Kahire,1288, Türkçe trc. *Umdetü's-Sâlihîn Fî Tercümeti Gunyeti't-Tâlibîn*, İstanbul,1303; *Mektubât*, Türkçe trc., Refet Süleyman Paşa, İstanbul,1276; *ed-Delâil*, Türkçe trc., Süleyman Hasbî, İst.1273, 1306; İbn Cehzem (ö.713/1314) tarafından yazılan *Behcetü' l-Esrâr* (İst.1258) isimli menakıbnâme başta olmak üzere A. Geylanî ile ilgili bir çok eser de Osmanlı ülkesinde ilgi görmüştür.

Rifâye:

Iraklı bir mutasavvıf olan Ahmed er-Rifâî'ye (ö.578/1182) nisbet edilen bu tarikat, erken bir zamanda Anadolu'da yayılmış ve burada birçok Rifâî zaviyeleri kurulmuştur. A.Rifâî'nin *el-Hikmetü' r-Rifâiyye* (İst.1302); *el-Bürhânu' l-Müeyyed* (İst.1313); *el-Mecâlisü's-Seniyye* (Türkçe trc., *Mecâlis-i Hazret-i İmâm Rifâî*, İst.1313) gibi risaleleri Türkçeye tercüme edilmiştir.

Rifâiyye tarikatının yirmiye aşkın kollarından çoğunun Anadolu'da ve Balkanlar'da zaviyeleri ve tekkeleri vardır. Gerek *Kâdiriyye*, gerekse *Rifâiyye*'nin ortaya çıktığı Irak'ın son zamanlara kadar Osmanlı ülkesinin bir parçası olduğunu da hatırlatmak gerekir.

Anadolu'da Kurulan Tarikatlar

Osmanlı öncesinde ve Selçuklular döneminde biri Konya'da, diğeri Kırşehir'de kurulan iki tarikat, Osmanlı dönemi tasavvufî hayat bakımından çok önemlidir. Bunlardan biri Mevlânâ Celâleddîn Rumî'ye nisbet edilen *Mevleviyye*, diğeri, Hacı Bektaş Velî diye tanınan Muhammed b. İbrahim el-Horasânî'ye nisbet edilen *Bektâşiyye* tarikatıdır.

Mevlevîlik

Selçuklular zamanında Konya'da kurulan ve Mevlânâ'ya (ö.672/1273) nisbet edilen bu tarikat, Osmanlı dönemi tasavvufî hayat bakımından son derece önemlidir. Şiiri, musikisi ve semâ ile Mevlevîlik, Osmanlıların büyük şehirlerinde, özellikle başkent İstanbul'da saray çevrelerinde büyük bir ilgi görmüş, Osmanlı siyaset ve devlet adamlarının, aydın ve bürokratların önemli bir kısmı bu tarikata girmiş, Mevlevîhâneler de Osmanlı aydınlarını yetiştiren bir ocak görevi görmüştür.

Mevlânâ Celâleddîn Rumî'nin *Mesnevî*, *Fîhi Mâ Fîh*, *Divân-ı Kebir*, *Mektûbat*, *Mecâlis-i Seb'a* gibi eserleri Farsça olmasına rağmen, Osmanlı tasavvufunu derinden etkilemiştir. Özellikle *Mesnevî* çok okunmuş, şerhleri yapılmış, *Mesnevî* okumaya mahsus Mevlevîhâneler inşa edilmiş ve Mevlevîhanlar yetişmiştir. Ahmed Eflâkî (ö.761/1359) *Menâkıbu'l-Arifîn* (Ankara,1976), Ferîdüddin b. Ahmed-i Spehsalar'ın (ö.M.1312) Spehsalar (trc. Avni Konuk, İst.1912, T. Yazıcı, *Mevlânâ Ve Etrafındakiler* (İst.1977), Sakib Mustafa Dede'nin (ö.1735) *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân'*ı (Kahire,1283), Esrâr Muhammed Dede'nin (ö.1797) *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviye'si* ve bunun kısaltılmış şekli *Semâhâne-i Edeb* (İst.1309), İsmail Ayvansarayî'cinin (ö.1786) *Hadîkatü'l-Cevâmî'i* (İst.1281) gibi eserler Mevlevîlik tarihi ve kültürü, hakkında bilgi veren başlıca kaynaklardır. Bu konudaki son ve en geniş çalışma ise A. Gölpinarlı'nın, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* (İst.1953) isimli eseridir.

Osmanlı dönemi mutasavvıfları daha çok *Mesnevî* ile ilgilenmişler, ondan alıntılar ve seçmeler yapmışlar, diğer yandan da *Mesnevî*'ye şerhler yazmışlar ve onu Türkçeye tercüme etmişlerdir. Surûrî'nin (ö.969/1560), Sûdî'nin (ö.1005/1595), Şem'î'nin (ö.1010), İsmail Rusuhî Ankaravî (ö.1041/1631), Abdal Mecîdî Sivâsî (ö.1049/1639), Sarı Abdullah (ö.1071/1660), İsmail Hakkı Bursevî (ö.1138/1725), Şeyh Murad-ı Buharî (ö.1256/1848), Abidin Paşa (ö.1325/1907) gibi Osmanlı yazarları *Mesnevî*'ye şerhler yazmışlardır. Süleyman Nahîfî (ö.1151/1738), Kütük Sahibi Hayri Bey (ö.1308/1890), Yenişehirli Avni (ö.1310/1892), Hafız Mehmed Emir Şakir (ö.1252/1836) gibi yazarlar *Mesnevî*'yi tam veya kısmen Türkçeye tercüme etmişlerdir. Ayrıca *Mesnevî*'den seçmeler (antolojiler) yapıldığı gibi, *Mesnevî*'de sıkça kullanılan terimleri açıklayan eserler de yazılmıştır. *Mesnevî* ile sadece Mevlevîler değil, Halvetîler, Rifâîler, Kâdirîler, Nakşebendîler ve Melâmîler de ilgilenmişlerdir. Mevlevîlik'teki tasavvuf ve semâ anlayışı Mevlevî çevrelerini aşmış, diğer tarikatları da etki alanına almıştır.¹²

Bektâşîlik

Bektâşiye tarikatı, Muhammed b. İbrahim Hacı Bektaş'a (ö.669/1271 ?) nisbet edilir. Osmanlı döneminde yaygın ve etkin hale gelmiş, Balkanlar'da birçok taraftar bulmuş, Yeniçeri Ocağı da onu pîr olarak tanımıştı. Hacı Bektaş'ın etrafında oluşan menkıbelerin XV. asrın sonuna doğru derlenip yazıya geçirilmesinden meydana gelen *Menâkıb-ı Hünkar Hacı Bektaş Velî* (A. Gölpınarlı,1958) ve Hacı Bektaş'a nisbet edilen *Makâlât* (İst.1986) Bektâşîlik hakkında bilgi veren en eski kaynaklardır. Huruffiliğin kurucusu Fazlullah Huruffî'nin halifelerinden Ali el-A'lâ'nın (ö.822/1419) Hacı Bektaş dergâhında Huruffî inançlarını dergâh mensuplarına telkin etmesi ve tarikatın ikinci piri Balım Sultan'ın (ö.1516) Bektâşî tarikatını yeniden düzenlemesi, Bektâşîlik tarihindeki iki önemli olaydır. Hacı Bektaş'ın ve çevresindekilerin Sünnî olup olmadıkları tartışma konusu olsa da Huruffîlik tesirlerine maruz kaldıktan sonra Sünnîlik dışı bir yapı kazandığı muhakkaktır. Bununla beraber bazı Sünnî tarikatlar Bektâşîlikle, Bektâşîler de onlarla az da olsa her zaman ilişki kurmuşlardır. Bektâşîlik, bazı Sünnî tarıklardan, özellikle Mevlevîlikten ve İbn Arabî'den etkilenmiştir. Ahmed Yesevî'nin hem Bektâşîlik, hem de Nakşibendî silsilesinde yer alması birbirinden uzak olan bu iki tarikat arasındaki havayı az da olsa yumuşatmıştır.

Osmanlı Döneminde Kurulan Tarikatlar

Osmanlı döneminde kurulduğu kabul edilen *Bayramiye* ve *Celvetiye* gibi daha önce kurulan *Halvetiye* ve *Süreverdiye* gibi tarikatların birer kolu, dolayısıyla da onların devamı sayılır. Bununla beraber *Bayramiye* ve *Celvetiye* ayrı tarikat olarak kabul edilir.

Bayramiye

Ankara çevresinde Hacı Bayram Velî (ö.833/1430) tarafından kurulan bu tarikat, bunun kolları olan Şemsiye ve *Melâmiye-i Bayramiye* Osmanlı dönemi tasavvuf hayatı üzerinde önemli derecede etkili olmuştur.

Muhammediye (İstanbul,1308) isimli eseriyle M. Yazıcıoğlu (ö.855/1451), *Envâru'l-Âşikîn* isimli eseriyle Ahmed Bîcan (ö.870/1466) Osmanlı dönemi tasavvufunda etkili olmuşlardır. İkisinin de H. Bayram'la ilgisi olduğu kabul edilir.

Şemsiye kolunun kurucusu olan Akşemseddin (ö.863/1459) önemli bir Osmanlı mutasavvıfıdır.¹³ Bu kolun, başta Kayserili İbrahim Tennuri'ye (ö.887/1482) nisbet edilen *Tennuriye* başta olmak üzere *Himmetiye* ve *İseviye* gibi alt kolları vardır.

Bayrâmiye'nin ikinci önemli kolu *Bayrâmî Melâmîleri* diye anılır; ve bu kol Hacı Bayram'ın halifelerinden Emir Sikkîni (Bıçakçı Ömer Dede)'ye nisbet edilir. Bu hareketin Bosnalı Şeyh Hamza Bali'ye (ö.969/1561'de idam edildi) nisbet edilen *Hamzaviye* ile Muhammed Nuru'l-Arabi'ye (ö.1305/1888) nisbet edilen *Melâmiye-i Nûriye*, bu güne kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ahmed Sarbân, oğlu İsmail Maşukî (945/1539'de idam edildi.), İdrîs Muhtefî, Bünyamin Ayaşî, Fusûs Şarihi Bosnalı Abdullah Efendi, Hüseyin Lâmekânî ünlü Bayramî Melâmîleri'ndendir. Melâmîler daha çok şehirlerde faaliyette bulunmuşlardır. Melâmîlerin önemli bir kısmı katip, bürokrat ve devlet adamıdır. Taşkın hareketleri ve ifadeleri takibata uğramalarına, bazılarının da İbn Kemal ve Ebu's-suud gibi şeyhülislamların fetvalarıyla idam edilmelerine sebep olmuştur.

Celvetilik

Azîz Mahmûd Hüdâî'ye (ö.1038/1628) nisbet edilen bu tarikat, aslında Halvetîye'nin bir koludur. Üftâde (ö.988/1580), Hızır Dede, Akbıyık Sultan, Hacı Bayram-ı Velî, Hamidüddîn-i Aksarâyî (Somuncu Baba, ö.815/1412) bu tarikatın silsilesini oluşturur. Tasavvufa dair birçok eserini yazarı olan İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) de Celvetîdir.¹⁴

Fütüvvet ve Melâmet

Fütüvvet, Ahmet b. Hadreveyh (ö.240/854), Ebû Hafs el-Haddâd (ö.260/883) gibi Horasanlı mutasavvıflar tarafından kurulan, cömertliği, diğerkamılığı, cesareti ve dürüst bir dinî hayatı esas alan tasavvuf içerikli bir hareketdir. (bk. Sülemî, *Kitâbu'l-Fütüvve*, Ankara,1977)

Abbasî halifesi Nasır Li-dinillâh (ö.1179/1225) fütüvvet ehlini örgütlemiş, Şihâbüddin Süreverdî'yi birtakım hediyelerle Sultan Alâeddîn Keykubat'la görüşmek üzere Konya'ya göndermiştir. Böylece daha evvel de Anadolu'da az çok bilinen fütüvvet, örgütlenmiş, yeni şekliyle Anadolu'ya yayılmıştı. Fütüvvet hakkında bilgi veren eserlere *Kitâbu'l-Fütüvve* veya *Fütüvvetname*, bu örgüte mensup olanlara da *Fütüvvet Ehli*, *Fetâ* ve *Civânmerd* deniliyordu.

Fütüvvet ehli kısa bir zamanda Anadolu'da yayılmış, birçok şehirde zaviyeler kurmuştu. Özellikle sanatkârlar ve esnafla ilgilenen fütüvvet ehli, sanat ve ticaret açısından da önemlidir. İbn Battuta, Anadolu fütüvvet ehli hakkında geniş bilgiler verir. Bkz. Battuta, *er-Rihle*, Kahire,1923; Türkçe tercümesi, M. Şerif, İstanbul,1333-35. Ayrıca bkz. İbnu'l-Mî'mâr, *el-Fütüvvet*, Bağdat,1960, neşr. Mustafa Cevad; Fr. Taeschener, "Fütüv-

vet”, *İ.Ü.İ.F.M.*, XV/ 1-4, 1953. Aynı dergide el-Bürgâzî Fütüvvetnâmesi ve Gaybî Oğlu Seyyid Hüseyin Fütüvvetnâmesi, *İ.Ü.İ.F.M.*, XV/1-4, 76-154,1953, XVII/1-4, 26-72, 73-126, 1955-56. Gölpınarlı, A. İslam Ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı Ve Kaynakları. *İ.Ü.İ.F.M.*, XI/1-4, 1949-50. Ocak, A.Y., T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, c.13, s.261.

Fütevvet ehli, din, ahlak ve tasavvuf alanlarında olduğu kadar sanat, üretim, pazarlama, ticaret açısından da önemli işleri olan etkili bir örgüt kurmuşlardı. Bu örgütün bıraktığı izleri bugün bile esnaf ahlakında ve geleneklerinde gözlemlemek mümkündür. Fütüvvet ehlinin önderlerine ahi dendiğinden Fütüvvet, Ahilik diye de bilinir. Osman Bey’in kayınpederi Edebali’nin (ö. 726/1326) ahi şeyhi olması dikkate değer bir olaydır. Hamdun el-Kassar (ö. 271/884) tarafından başlatılan Melamet hareketi (bkz. Sülemi, *er-Risaletü’l-Melametiyye*, Kahire, 1945) daha sonra çeşitli şekiller almış, Osmanlı döneminde ise Hacı Bayram-ı Velî’nin halifelerinden Ömer Sikkini, sonra Muhammed Nuru’l-Arabi tarafından canlandırılmış, birincisine *Melamiye-i Bayramiye*, ikincisine *Melamiye-i Nuriye* denilmiştir. Melamet-meşreb sufilere her tarikatta rastlamak mümkündür. (bkz. Gölpınarlı, Abdalbaki, *Melamiler ve Melamilik*, İstanbul 1992)

İşrakîye

Şihabuddin Ebu’l-Futuh Yahya b. Hubaş (ö. 587/1191) tarafından başlatılan tasavvuf içerikli felsefe (teosofi) mahiyetindeki İşrakilik, İslam âleminde, bu arada Osmanlılarda aydınların ve düşünürlerin bağlandıkları yüksek seviyede bir inanç-düşünce hareketi olmuş, İran sahasında ise *Müteal Hikmet* ve *İrfanilik* şeklinde anılmıştır. Bu hareketin mensuplarına özel anlamda ârif (çoğulu: urefa) denir. İşrakilik, Farabi ve İbn Sina gibi filozoflarda da vardır. Gazali’nin *Mişkâtü’l-Envar* isimli eseri İşrakiliğin güzel bir özeti sayılır.

Sühreverdi, işrakiliği *Hikmetü’l-işrak* (Tahran, 1981) isimli eserinde açıklamıştı. *Heyakili’ n-nur* (Kahire, 1355) isimli eseri Türkçeye tercüme edilmişti. (trc. İsmail Ankaravi, *İzahü’l-hikem*, Süleymaniye ktp. Şehid Ali, nr. 1747/6)

İbn Arabî ve Vahdet-i Vücut

İbn Arabî vahdet-i vücud çerçevesinde irfan ve marifet ağırlıklı kapsamlı bir tasavvuf anlayışı geliştirmiş ve bu anlamdaki tasavvuf daha sonraki tasavvufî hareketleri ve tarikatları derinden etkilidiği gibi geniş ölçüde aydınlar tarafından da benimsenmişti. Kâtip Çelebi “keşf ve vicdan ehlinin terimleri ve kavramları *hikmet-i işraktan* alınmıştır” diyor. (bkz. *Mi-*

zanu'l-Hak, İst. 1296, s.213) Yani Sühreverdi'den gelen İshrakilik, İbn Arabi'nin vahdet-i vücudu bir yerde örtüşüyor. Bunun için İshrakiliği izleyenler İbn Arabi'ye daima bağlı kalmışlar ve bu kaynaktan beslenmişlerdir. Sühreverdi-i Maktul ve İbn Arabi'den gelen bu anlamdaki tasavvuf aynı zamanda bir felsefedir. Fakat bir din ve tasavvuf felsefesi olup keşf ve ilhamı birinci derecede bilginin kaynağı olarak kabul eder. İshrakiye ve İbn Arabi'nin vahdet-i vücudu Osmanlı dönemi tasavvufunu, tarikatları etkilediği gibi aydınlarını, ilim ve fikir adamlarını da etkilemiş ve adeta onların dünya görüşü olmuştur.

560-1165'te Endülüs'teki Mürsiye (Murcia) şehrinde dünyaya gelen İbn Arabi Kuzey Afrikayı dolaştıktan sonra Mısır'a gelmiş, hacca gitmiş, Bağdad'a, Musul'a uğramış, Anadolu'ya geçerek Harran, Malatya, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi şehirleri ziyaret etmiş 607/1210'da Konya'ya gelerek Selçuklu sultanı Keykavus'un konuğu olmuş, Konyalı Sadrettin'in dul olan annesiyle evlenmiş, Şam'a dönmüş 638/1240'da burada vefat etmişti. İbn Arabi'nin *el-Futuhatu'l-Mekkiye* ve özellikle *Fususul-Hikem* isimli eseri Anadolu'da, daha çok da Osmanlı döneminde Anadolu'ya ilaveten Balkanlar'da büyük bir ilgi görmüş, *Fususul-Hikem*'in çeşitli şerhleri yapılmış ve Türkçeye tercüme edilmiştir.

İbn Arabi 627/1230'da Şam'da yazdığı *Fususul-Hikem*'i yine kendisi *Nakşu'l-Fusus* adıyla özetlemiş, Sadrettin Konevi ise *Kitabu'l-Fukuk* (Tahran, 1992) adıyla *Fusus*'la ilgili bir çalışma yapmıştı. Konevi'nin *en-Nusus fi Tahkik-i Tavri'l-Mahsus* (Tahran, 1983) isimli eseri de bu niteliktedir. *Fususul-Hikem* üzerine Cendi'nin (ö.691/1292) yadığı *Şerhu Fususi'l-Hikem* (Meşhed, 1982) isimli eser de Anadolu'da yazılmıştır. *Fususul-Hikem*'in Osmanlı dönemi tasavvufi ve fikri hayatı üzerindeki etkileri kapsamlı, derin ve devamlı olmuştur. Yazıcıoğlu Muhammed'in (ö.855/1451) *Şerhu'l-Muteva ale'l-Fusus* (bkz. Süleymaniye ktp. Pertev Paşa, nr. 293) isimli tasavvufu ilgili çalışması kardeşi Ahmed Bican (ö.870/1466) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (bkz. Süleymaniye ktp. Kılıç Ali Paşa, nr.630) Başka bir tercüme de Bahaizade Abdurrahim Nakşbendi'nin *Lübab-ı Münteha-yi Fusus* (bkz. Topkapı Sarayı müzesi kitaplığı, Emanet Hazinesi, nr. 1251) isimli eseridir.

İsmail Rusuhi Ankaravi, *Nakşu'l-Fusus'u Zübdetü'l-Buhus fi Şerh-i Nakşi'l-Fusus* (İstanbul, 1328) adıyla Türkçeye çevirmiştir.

İlk Osmanlı medresesinin İznik'te açıldığı, ilk müderrisin de Davud-i Kayseri (ö.751/1350) olduğu bilinmektedir. Bu müderris, şeriatla hakikatı, zahiri ilimlerle tasavvufu, ilimle irfanı bağdaştırmış bir düşünürdür. İbn Arabi'nin ve İshrakiliğin yetkili ve bilinçli bir izleyicisidir. *Fususul-Hi-*

kem'le ilgili çalışması *Matlau Hususi'l-Kilem* (Tahran, 1229) adını alır ve onuki bölümden meydana gelen bu eserin giriş kısmı ayrıca önem taşır. Bedreddin Simavi bu giriş üzerine notlar düşmüştür. (bkz. İst. Ün. Arapça yazmalar, nr. 2982) *Fusus*, Sofyalı Bali Efendi (ö.960/1553) tarafından da şerh edilmiştir. Fakat Abdullah Bosnevi'nin (ö.1054/1644) şerhi ve tercümesi (*Tecelliyatu Araisi'n-Nusus*, Bulak, 1252, İstanbul, 1290) çok daha başarılı ve etkili olmuştur. Şu iki eser de *Fusus* ile ilgilidir. Bayezid Halife (ö.922/1516) *Surr-ı Canan* (bkz. Millet ktp. Ali Emiri, manzum, nr. 937) Nev'i Yahya, ö. 1007/1599). *Keşfu'l-Hicab min Vechi'l-Kitab* (İ. Ü. Ktp. Ty. nr. 1232)

Vahdet-i Vücut Üzerine Yapılan Tartışmalar

İbn Arabi'nin görüşleri, özellikle *Fususul-Hikem* ve *el-Futuhatu'l-Mekkiye*'deki fikirleri gittikçe şiddetlenen birtakım tartışmalara yol açmıştır. Bunların Osmanlı dönemi ile ilgili olanlardan en önemlisi 1219'te İstanbul'da basılan *Mecmuatu'r-Resail fi Vahdet-i Vücut* isimli eserdir. Fazihatü'l-mülhidin adındaki ilk risale Alaaddin Buhari'ye (ö.841/1437) ait olup yanlışlıkla Sadettin Taftazani'ye nisbet edilmiştir. İkinci risale, Ali Kari'ye (ö.1014/1605) aittir. Bu eser Lutfullah el-Kadi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. (Süleymaniye ktp. Fatih, nr. 2916) Abdullah Bosnevi, Ali Kari'ye red için bir risale yazmıştır. (Süleymaniye, Carullah Efendi, nr.2129) Bu iki risalede İbn Arabi kâfir olarak kabul edilir. İbn Kemal'in müzakerecisi Sinoplu Abdülbari b. Turhan *Hayatu'l-Kulub* adlı fetvasıyla bu görüşe katılır. İbrahim Halebi (ö.956/1599) aynı konuda *Nimetü'z-Zeria fi Nusreti's-Şeria* (Süleymaniye ktp. Fatih, nr.2880), *Dürretü'l-Muvahhidin ve İddetü'l-Mülhidin* (Köprülü ktp. Nr. 720, vr. 1-83) isimli eserlerini yazdı.

Yavuz Sultan Selim İbn Arabi ile ilgili tartışmalar konusunda Muhammed b. Hamiduddin el-Mekki'den bir eser yazmasını istemiş, bu istek üzerine o da *el-Canibu'l-Garbi fi Hall-i Müşkilat-i İbn Arabi* (Tahran, 1985) isimli Farsça eserini kaleme almıştı. Eser, Mirzade Ahmed Neyli tarafından Türkçeye tercüme edildi: *El-Fazlu'l-Vehbi*, (Süleymaniye ktp. Uşşaki Tekkesi, nr. 1549) Abdulgani Nablusi (ö.1143/1731) çeşitli eserlerinde İbn Arabi'yi savunmuştur. *Er-Reddü'l-Metin ala Müntekizi'l-Arif Muhyiddin* (Süleymaniye ktp. Esad Efendi, nr. 1689), *es-Sırru'l-Muhtebi fi Darihi İbn Arabi* (Süleymaniye ktp. Esad Efendi., nr. 3606, vr. 126) *Vücutu'l-Hak* (Şam, 1995) Şeyhulislam İbn Kemal verdiği fetva ile (bkz. Nablusi, *Vücut'l-Hak* içinde, s.81-82) İbn Arabi'yi savunmuştur. Yavuz Sultan Selim de Mısır seferinden dönerken İbn Arabi'nin kabrini tesbit et-

tirerek üzerine bir türbe, yanına bir cami ve tekke inşa ettirmiş, burası Abdülhamid II. tarafından da tamir ettirilmiştir.

Ali Kari, onsekiz meselede İbn Arabî'nin küfre ve dalalete düştüğünü ileri sürmüş, İsmail Fenni Ertuğrul *Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin İbn Arabî* (İstanbul, 1328) isimli eserinde bu konularda Ali Kari ve İbn Teymiye'ye karşı İbn Arabî'yi savunmuştur. Osmanlı Devleti'nin mukaderatı ile ilgili *eş-Şeceretu'n-Nu'maniyye fi Devleti'l-Osmaniyye* (Kahire, 1283) isimli bir eser yazılmış, İbn Arabî'nin Osmanlılardaki nüfuzundan yararlanmak için bu eser ona nisbet edilmiştir.

Osmanlı mutasavvıfları ve aydınları hacimli bir eser olan *el-Futuhatu'l-Mekkiye*'nin Arapça metninden faydalanmış olmakla beraber bazı kısımlarını şerh ve tercüme ihtiyacını da duymuşlardır. Mesela Abdullah Bosnevi *Risale fi Neş'eti'l-İnsaniye* (İ. Ü. Ktp. Arapça yazmalar, nr. 3164, vr. 16-19, *Futuhat*'ın 6. Bölümü), *Enfesü'l-Varidat* (Süleymaniye ktp. Yahya Efendi, nr. 286, vr. 38-59, *Futuhat*'ın ilk cümlesinin şerhi), Sarı Abdullah Melametle ilgili *Futuhat*'ın 309. bölümü, *Mir'atu'l-Asfiya fi Sıfati'l-Melamiyyeti'l-Ahfiya*. Şeyh Mustafa Efendi *Futuhat*'ın 181. bölümü (İstanbul, 1285). Ömer Lütfi Efendi *Futuhat*'ın 178. bölümü muhabbet bahsi (İstanbul Belediyesi Atatürk ktp. Osman Nuri Ergin, nr. 169), Şakir b. Hüseyin 148. bölümü (İstanbul, 1276), Kaymakam Osman Bey 560. bölümü (İstanbul, 1967) Türkçeye tercüme etmişlerdir.

Sühreverd-i Halebi'nin İşrakîyesi ile İbn Arabî'nin vahdet-i vücudunun birleşmesiyle ortaya çıkan irfan yolunun veya *hikmet-i müetal* okulunun (İlahiyyun) Osmanlılarda büyük ve önemli temsilcileri ortaya çıkmıştır. İlk Osmanlı medresesinin ünlü müderrisi Davud-i Kayseri (ö.751/1350), Sadreddin Fenari (ö.834/1430), İznikli Muhammed Kutbuddin (ö.885/1480, bkz. *Osmanlı Müellifleri*, I, 159), Taşköprüzade (ö.961/1553), Katip Çelebi (ö.m.1659) Osmanlılarda İşrakîliğin ünlü temsilcileridir. Kâtip Çelebi, *Mizanul-Hak*'ta kendini akli ve hikemi ilimlere fazla kapırdığından rüyada Hz. Peygamber'in kendisini uyardığını söyler. (s.151) *Süllemu'l-Vusul*'da ise kendisini işrakîyyu'l-meşreb olarak tanımlar. (bkz. k. Zunun, I, 17)

Bu anlayıştaki Osmanlı âlimleri ve mutasavvıfları Sadreddin Konevi, Celaleddin Devvani, Kutbuddin Şirazi, Fahreddin İraki (ö.688/1289), Aziz Nesefi (ö.700/1300), Şebüsteri (ö.720/1320), Abdurrahman Cami (ö.898/1492) gibi mutasavvıfları izlemişlerdir.

Osmanlı aydınları ve mutasavvıfları XVII. asırda İran'da gelişen Mir Damad (ö.1631), Bahaeddin Amuli (ö.1621), Mir Ebu'l-Kasım Firdevsi (ö.1640) ve Sadreddin Şirazi (ö.1641, Molla Sadra) gibi simalar yetiştiren

İsfahan müteal hikmet okulundan hiç etkilenmemişlerdir. Buna karşılık İbn Sina'nın *Salaman ve Absal, Hay b. Yakzan, Risaletu't-Tayr, Risale fi'l-Işk* gibi eserleri Osmanlı dönemi tasavvufi hayat üzerinde tesirli olmuştur. Tasavvuf tarihinde bir takım tarikatlar ve zümreler daha vardır ki, inaç bakımından kelim, amel ve ibadet bakımından fıkıh çerçevesi dışında görüldükleri için Sünniliğin, bazan da İslam'ın dışında görülmüşlerdir. Sünnilikten, bazan da İslam'dan dışlanın bu zümreler baştan beri tasavvufi çevrelerde mevcuttur. Ömer Nesefi (ö.537/1142) *Kitabun fi Mezahibi'l-Mutasavvifa* (Çorum, İl Halk ktp. Nr. 789/3) isimli eserinde tasavvufi zümreleri on iki fırkaya ayırmış, bunlardan sadece birinin hak yolda, diğerlerinin ise bid'at ve dalalette bulduklarını ifade etmiştir.

XIV. asırda başta Horasan ve bölgesi olmak üzere İran sahasında ortaya çıkan renkli tasavvufi hareketlerin siyasete yönelmeleri Anadolu'daki tasavvufi hayat bakımından önem taşır. Horasan'daki Şeyh Hasan Cevri (ö.743/1342) ve *Cevriye* ve *Serbedaran* hareketi, Fazlullah Hurufi (ö.796/1394) *Hurufilik*, Mahmud-ı Pasahani (ö.831/1427) ve *Noktavilik*, Kutbuddin Haydar-i Zaveyi (ö.618/1221) ve *Haydarilik*, Safiyuddin İshak (ö.735/1335) ve *Safeviye* (Erdebiliye) tarikatı, Nimetullah Veli (ö.730/1329) ve *Nimetullahiye* tarikatı, Abdullah Berzişabadi (ö.872/1468) ve *Zebebiye* tairkatı, Seyyid Muhammed Felah (ö.886/1426) ve Huzistan'daki Muşa'saa hareketi, Cemaleddin Savi (ö.463/1071) ve *Kalenderilik* kayda değer önemli taasvvufi zümrelerdir. Bunlardan Kalenderiler'in Osmanlı ülkesinde varlık gösterdikleri ve kalenderhaneler kurdukları, Hurufiler'in ve Noktaviler'in özellikle Bektâşîler üzerinde etkili oldukları, Hoca Ali (833/1429)'den itibaren şiileşen Safeviler'in Anadolu Kızılbaşları üzerindeki etkisi bilinmektedir. Bağdat'lı Tacuddin'den Horasanlı Şucauddin İlyas b. Ali (Baba İlyas, ö. 637/1240) ve Babai (Babalı) diye bilinen mürid ve halifeleri Selçuk ve Osmanlı dönemi tasavvufi hayat bakımından önemlidir. Vahidi'nin 1522'de yazdığı *Menakıb-ı Hacc-i Cihan ve Netice-i Can* isimli eserinde bahsettiği Kalenderiler, Rum abdalları, Haydariler, Camiler, Bektâşîler, Şemsiler, Mevleviler, Edhemiler, âlimler ve sufiler gibi tasavvufi zümreler İran sahasındaki tasavvufi hareketlerin Osmanlı dönemi tasavvufi hayatı üzerindeki etkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu tür etkiler sebebiyle Osmanlı döneminde Mevlevilik, Kadirilik, Rifailik ve Halvetilik gibi Sünni tarikatların bazı kolları büyük bir değişime uğramıştır.

Temel Eserler

Yukarıda bahis konusu edilen Osmanlı dönemi tasavvufi hayatın da-

yandığı ana kaynak niteliğini taşıyan birtakım eserler vardır. Bu eserler, bu dönemdeki mutasavvıfların inançlarını, düşüncelerini ve görüşlerini içerir. Tasavvuf tarihini bir dereceye kadar da tasavvufi hayatı anlamak ve açıklamak için bu eserlere ve yazılı belgelere başvurulması zorunludur.

Tasavvuf ve toplum hayatı üzerinde çok etkili olan Batı mutasavvıfları düşüncelerini ve görüşlerini anlatmak için bir batım eserler yazmışlardır. Ancak bu eserlerin önemli bir kısmı ne yazık ki, günümüze kadar gelmemiştir. Günümüze kadar gelmemiş olan eserlerden bir kısmının isimleri İbn Nedim'in *el-Fihrist*'i ve Kâtip Çelebi'nin *Kesfu'z-Zunun*'u gibi eserlerden öğreniliyorsa da diğer kısmının isimlerini bile öğrenmek mümkün olmamaktadır.

Mutasavvıfların çoğu eser yazmamıştır. Fakat tasavvuf ve toplum hayatı üzerinde derin ve devamlı etkiler bırakmışlardır. Eser bırakamayanlardan bazıları tarikat pîri, bazıları tarikatın ikinci pîridir. Diğer bazıları ise yaşadıkları ve türbelerinin bulunduğu bölgelerde asırlarca saygıyla anılan ünlü sufilerdir. Bunların engin ve derin bir manevi tecrübeye sahip oldukları ve coşkulu bir ruhani hayat yaşadıkları sufi *tabakat* (kollektif biyografi) kitaplarında nakledilen ifadelerinden ve haklarında anlatılan menkıbelerden öğreniyoruz. Özellikle *Menakıb* kitapları bu bakımdan önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Mutasavvıflar içinde şairler, hattatlar, bestekârlar, yöneticiler, fakihler, muhaddisler, müfessirler, mütekellimler, hafızlar, imamlar, vaizler hatta zanaatkarlar ve esnaf vardır. Bunlar hakkında çeşitli kaynaklarda bilgi bulmak mümkündür. Bazı mutasavvıflar siyasi ve sosyal hayata da karışarak roller oynadıklarından tarih kitaplarında bunlara dair bilgi verilmiştir. Bütün bunlar dikkate alınırsa tasavvuf ile ilgili araştırmalarda geniş literatürden ve pek çok belgeden yararlanma zorunluluğu bulunduğu aşikâr bir surette ortaya çıkar. Bu literatürü ve belgeleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Tabakat Kitapları:

Tabakatu's-Sufiye diye bilinen ve sufiler hakkında bilgi veren eserlerin başlıcaları:

Ebu Abdurrahman es-Sülemi (ö.412/1021): *Tabakatu's-Sufiye* (kahire, 1969)

Ebu Nuaym el-İsferahi (ö.430/1038): *Hilyetü'l-Evliya* (Beyrut, 1967, X cild)

Hace Abudullah Ensari (ö.481/1088): *Tabakatu's-Sufiye*, (Kabil, 1922) Sülemi'nin yukardaki eserinin bazı değişikliklerle Farsçaya ya-

pılmış tercümedir.

İbnu'l-Cevzi (ö.595/1198): *Sıfatu's-Safve* (Haydarabad, 1936) Yukarıda adı geçen Hilvetü'l-evliya'nın kısaltılmış bir şeklidir. (c.I-IV)

Feriduddin Attar (ö.618/1221): *Tezkiretü'l-Evliya*, Leiden, 1905). Son derece önemli bir kaynak olup sufiler hakkında ayrıntılı bilgi verir. Türkçede bir Sinan ŞA'ya ait (*Tezkiretü'l-Evliya*, Yayınlayan Emine Gürsoy-Naskalı, Ankara, 1987), diğeri anonim (Yayınlayan, Orhan Yavuz, Ankara, 1988) iki tercümesi vardır. Ayrıca Ali Rıza Karahisari, İbrahim İbn Bayezid ve Mustafa Hemedani'ye ait tezkire tercümelerine de rastlanmaktadır. Attar'ın bu eseri Uygur Türkçesine de tercüme edilmiştir. (Bkz. Orhan Yavuz, *Tezkiretü'l-Evliya* önsözü, s.29-31).

Cami, Abdurrahman (ö.898/1492). Nefahatu'l-Üns. Herevi'nin yukarıda adı geçen eserinin genişletilmiş ve yedine düzenlenmiş bir şeklidir. (Tahran, 1947, yayınlayan Cevad Puri, 1370, yayınlayan Mahmud Abidi). *Nefahat*, ilk önce Çağatay şairi Ali Şir Nevai (ö.907/1501) tarafından bazı ilavelerle *Nesaimu'l-Mahabbe* adıyla Doğu Türkçesine çevrilmiştir. (İstanbul, 1979)

Lamiî (ö.933/1532). Cami'nin *Nefahatu'l-Üns min Hadarati'l-Kuds* isimli yukarıda adı geçen eserinin bazı ilavelerle yapılmış tercümesidir. (İstanbul, 1270)

Şa'rani (ö.973/1565). *Levakihu'l-Envar fi Tabakati'l-Ahyar* (Bulak, 1859) Daha çok *et-Tabakati'l-Kübra* diye bilinir. (c.I-II, trc. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul, 1986) Şa'rani'nin bu eserinin zeyli olan *et-Tabakatu's-Suğra'sı* (Kahire, 1990, nşr. A. A. Ata) da önemlidir.

Münavi (ö.1031/1718) *el-Ketaibu'd-Dürriye fi Teracimi's-Sadati's-Sufiyye* (Kahire, 1938, c.I-II)

Nabahani, Yusuf b. İsmail (ö.1932) *Camiu Keramati'l-Evliya* (Bulak, 1329/1911, c.I-II)

Şa'rani ve Münavi Mısır'da, Nebahani Beyrut'ta yaşamış, eserlerini Arapça yazmış Osmanlı dönemi yazarlarıdır.

Bunlardan başka Ebu'l-Kasım Kuşeyri *Risale*'de (Kahire, 1966), Hücviri, *Kesfu'l-Mahcub*'ta (Tahran, 1919), Kelabazi *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*'ta (Kahire, 1960),

Sülemi sufiye ve veliye kadınlar hakkında *Zikru'n-Nisveti'l-Mutabbidati's-Sufiyyat* (Kahire, 1993) bir eser yazmış, İbnu'l-Cevzi *Sıfatu's-Safve*'de, Abdurrahman Cami *Nefahatu'l-Üns*'te ve Şa'rani *et-Tabakatu'l-Kübra*'da mutasavvıf kadınlar hakkında kısa bilgiler vermişlerdir.

Yemen Mutasavvıfları Hakkında Bilgi Veren Tabakat Kitapları:

Ez-Zebidi: Ahmed b. Abdullatif el-Yemeni (ö.893/1499), *Tabakatu'l-Havas fi Ehli's-Sıdkı ve'l-İhlas* (Kahire, 1321). El-Ayderusi, Abdulkadir b. Abdullah (ö.1038/1628) *en-Nuru's-Safir an Ahbari'l-Karni'l-Aşir* (Beyrut, 1985) X/XVI. Asırdaki sufilere dair olup Yemen meşayihî hakkında bilgi verir. Gazzi, *el-Kevakibu's-Saire* (Beyrut, 1979)

Kuzey Afrika Sufileri İle İlgili Tabakat Kitapları:

İbnu'z-Zeyyat (ö.627/1230): *et-Tasavvuf ila Ricali Ehli't-Tasavvuf* (Rabat, 1984)

El-Badisi, Abdülhak b. İsmail (ö.722/1322): *el-Maksadu'ş-Şerif min Menzai'l-Latif fi Ta'rifi Sulehai'r-Rif* (Rabat, 1982)

Şu eserler de bu konuda önemlidir. Es-Selavi, Şihabuddin Ahmed, *Kitabu'l-İstikra*, (Daru'l-Beyza, 1954, I-IX.) el-Fasi, Muhammed el-Arabi, *Mir'atu'l-Mehasin min Ahbari'ş-Şeyh Ebi'l-Mehasin* (Fas, 1905), el-Kadiri, Muhammed b. Tayyib, *Neşru'l-Mehasin li-Ehli'l-Karni'l-Dai'l-Aşir ve's-Sani* (Beyrut, 1967, 68, I-III.), el-Kettani, Muhammed b. Ca'fer, *Selvetu'l-Enfas* (Fas, 1316), Nasiri, Ahmed b. Halid, *el-İstiksa* (Kahire, 1312), İbu'L-Kadi, *Cezvetu'l-İktibas* (Rabat, 1973)

Diğer Tabakat Kitapları:

Fıkıh, tefsir ve kıraat gibi ilimlere dair eserleri bulunan sufiler hakkında bu gibi ilimlerle meşgul olan âlimleri habîs konusu eden biyografi kitaplarında değerli bilgiler bulmak mümkündür.

Tefsir: Sufilerin tefsir konusunda önemli eserleri vardır. Bunlardan bir kısmı işari ve tasavvufî tefsirlerdir. Bu bakımdan *Tabakatu'l-Müfessirin* isimli eserlerinde hayatları anlatılmıştır. Eş-Suyuti, *Tabakatu'l-Müfessirin* (London, 1839), Davudi, Muhammed b. Ali (ö.945/1539) *Tabakatu'l-Müfessirin* (Kahire, 1972, I-II)

Kıraat: el-Cezeri (ö.833/1429) *Gayetu'n-Nihaye fi Esmâi Ricali'l-Kırae* (Kahire, 1933)

Fıkıh: Kureşî, Abdülkadir, *el-Cevahiru'l-Mudie fi Tabakati'l-Hanefiyye* (Haydarabad, 1913), Taceddin es-Sübki (ö.771/1369) *Tabakatu'ş-Şafiiyyeti'l-Kübra* (Kahire, 1906, I-VI), İbn Ebi Ya'la, *Tabakatu'l-Hanabile* (Kahire, 1952, I-II)

Kelam: İbn Asakir, *Teyunu Kizbi'l-Müfteri* ????? (Beyrut, 1979)

Hattatlar: Müstakimzade, *Tuhfetu'l-Hattatin* (İstanbul, 1928), İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar* (İstanbul 1955, 1970)

Bestekârlar: İbü'l-Emin M. Kemal, *Hoş Sada* (İstanbul, 1958), Yıl-

maz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*.

Sairler ve Tezkireler:

Ünlü kişilerin hayatlarının anlatıldığı eserlere tezkire denir. Bunlardan tasavvufu ilgilendiren özellikle evliya ve şairler tezkireleridir. Sufilerin önemli bir kısmı şair olduğundan Şûara tezkireleri önemlidir. Muhammed Afvi'nin (ö.630/1233) *Lübabu'l-Elbab* (London, 1953, I-II), Devlet Şah'ın (ö.1495?) *Tezkiretu's-Şûara'sı* (Tezkire-i Devletşah) (İstanbul, 1259, Ankara, 1963); Rıza Kuli Han, *Mecmau'l-Fusaha* (Tahran, 1295I-II; Tahran, 1336,I-V) önemli Farsça tezkirelerdir. Türkçe tezkireler: Ali Şir Nevai (ö.1501) *Mecalisu'n-Nefais* (Taşkent, 1908), Şehi Bey (ö.1548) *Heşt Bihişt*, (İstanbul, 1907, *Tezkire-i Sehi*), Latifi (ö.1582) *Tezkire-i Latifi* (İstanbul, 1314), İbnu'l-Emin Mahmut Kemal İnal (ö.1957) *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul, 1930-1941), Sadettin Nüzhet Ergun (ö.1946) *Türk Şairleri*.

Esrar Dede (ö.1796) *Şuara-yi Mevleviye* (Tezkire-i Şuara-yi Mevleviye, Esrar Dede Tezkiresi). Bu tezkire, Ali Enver tarafından *Sema-hane-i Edeb* (İstanbul, 1930) adıyla kısaltılarak yayımlanmıştır.

Daha sonra şuara tezkirelerinin yerini edebiyat tarihleri almıştır. Köp-rülü, F.; *Türk Edebiyatında Tarih* (İstanbul, 1926), Tanpınar, A. H.; *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul., 1976). Bu tür eserlerde de tasavvuf-tan, tarikatlardan ve mutasavvıflardan bahs edilir.

Biyografi Kitapları:

Osmanlı dönemi mutasavvıfları hakkında hem genel biyografi kitapla-rında, hem de belli bir tarikatın meşayih hakkında bilgi veren silsilenameler ve benzeri özel biyografi kitaplarında oldukça değerli ve önemli bilgiler bulunmaktadır.

Taşköprizade İsmeddin Ahmed Efendi'nin (ö.1561) *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye* (İstanbul, Bulak, 1299, 1310). Bu eserde Osman Gazi'den itibaren 1558 senesine kadar hüküm süren on padişah zamanında yaşamış Osmanlı meşahih hakkında önemli olduğu kadar da güvenilir bilgiler vardır. Arapça yazılan *Şakaik* defalarca Türkçeye tercüme edilmiş ve Zeyilleri yapılmıştır. (M: Münir Aktepe, İslam Ans. 12/1, 43) Bunlar içinde Mecdi'nin (ö.1590) *Hadaiku's-Şakaik* (İstanbul, 1269), Nev'izade Atai'nin (ö.1635) *Hadikatu'l-Hakaik fi Tekmiletü's-Şakaik* (İstanbul, 1268) isimli zeyli oldukça önemlidir.

Mehmed Süreyya'nın (ö.1908) *Sicill-i Osmani* (I-VI, İstanbul, 1306, 1311), Bursalı Mehmed Tahir (ö.1924) Osmanlı Müellifleri (I-III, İstanbul, 1333, 1342). Bu eserin indeksi: *Miftahu'l-Kütüp ve Esmau'l-Müelli-*

fin (İstanbul, 1346). M. Tahir'in bu eserinde 300'den fazla Osmanlı mu-
tasavvıfı ve eserleri hakkında bilgi vardır. Bağdatlı İsmail Paşa (ö.1920)
Hediyyetu'l-Arifin Esmau'l-müellifin ve Arau'l-Musannifin (İstanbul, I-II,
1951-1955). Bunun indeksi: Nail Bayraktar, *Hediyyetu'l-Arifin...* Şöhret-
ler indeksi (İstanbul, 1990)

Özel mahiyetteki biyografi kitaplarına silsilenameler, meşayih-i tarikat
gibi isimler de verilmektedir. Hal tercemesi diyebileceğimiz bu tür eser-
ler çoğu zaman belli bir tarikatın silsilesinde yer alan meşayihin yaşam
öykülerine konu alır. Ama o tarikatın silsilesinde yer almayan halifeleri,
müntesipleri ve seçkinleri hakkında da bilgi verir. Silsilenameler Hz. Mu-
hammed'e kadar çıktığından bu tür eserlerde Osmanlı öncesi meşayihinin
yer alması da doğaldır. Bu nitelikte menakıbnamelere rastlamak ta müm-
kündür. Bunlardan bazıları:

Mevlevi Meşayih:

Sakıp Dede, *Sefine-i Nefise-i Mevleviyan* (İstanbul, 1283); Ali Nutki
Dede, *Defter-i Dervişan* (Süleymaniye ktp. Nafiz Paşa, nr.1194). Yenika-
pı Mevlevihanesi'nin meşayihine dair. Ahmed Dede (Kösec) *et-Tuhfetu'l-*
Behiyye fi Tabakati'l-Mevleviyye (İ:Ü: Ay. Nr.3095). Arif Ahmed Dede;
el-Ukudu'l-Lu'lüiyye fi Tabakati's-Sadati'l-Mevleviyye (İ.Ü. kty.
Nr.2128)¹⁵. Esrar Dede, *Tezkire-i Şuara-yı Mevleviyye* ve bunun bir özeti
olan *Sema-hane-i Sipehsalar*'ı ile Eflaki'nin *Menakibu'l-Arifin*'i, Mevla-
na ve izleyicileri hakkında bilgi veren en eski kaynak olduğundan Osman-
lı döneminde bu iki eserin çeşitli tercüme ve kısaltmaları yapılmıştır.

Halvetiye Meşayih:

Hulvizade Mahmut Cemaleddin (ö.1654); *Lemazat-ı Hulviyye ez Le-
mezat-ı Ulviyye* (Büyük Velîlerin Tatlı Halleri, İstanbul, 1993). Sarı Ab-
dullah Efendi (ö.1661); *Semeratu'l-Fuad fi'l-Mebde-i ve'l-Mead* (İstan-
bul, 1288). Bu eserde Halveti ve onun bir şubesi olan Bayrami meşayih
kısaca anlatılır. Mahmut b. Hasan Halveti (ö.1786?) *Adabu's-Seniyye li-
men Yüridu Tarikati's- Sadati'l-Halvetiyye* (Süleymaniye ktp. Düğümlü
Baba, nr.218). Sinan b. Ya'kubi (ö.1581); *Sünen-i Meşayih-i Halvetiyye*
(Amasya Bayezid İl Halk ktp. 05, Ba 1540/8). İsmail Hakkı Bursevi, *Sil-
sile-i Tarik-i Celvetiye* (istanbul, 1291). Sadık Vicdani; *Tomar-ı Turuk-ı*
Aliye'den Halvetiye (istanbul, 1338)

Nakşbendiye Meşayih:

Safiyuddin Ali (ö.1503); *Reşahatu Ayni'l-Hayat* (trc. M. Rauf Efen-

di, İst. 1277, 1291, Bulak, 1256). Aslında ünlü Nakşbendi şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın menkıbenamesidir. Fakat onun silsilesine dahil olan meşayih ile çağdaşı Nakşbendiye ünlüleri de eserde anlatıldığından bir çeşit Nakşbendiye tabakat kitabı şekline dönüşmüştür. Murad b. Abdullah bu esere *Nefaisu's-Saihat fi Tezyili'l-Bakiyati's-Salihah* (Kahire, 1307) ismiyle bir zeyl yazmıştır. Reşahat yesevilik bakımından da önemli bir kaynaktır. Abdülmecid el-Hani'nin el-Hadaiku'l-Verdiyye fi Hakaiki Ecilleti'n-Nakşbendiyye (Kahire, 1308) isimli eseri Osmanlı ülkesinde yaygın olan Nakşbendiye'nin Halidiye şubesi şeyhleri hakkında da önemli bilgiler verir.

Mehmed Sami es-Sünbülü'nin *Esmaru'l-Esrar*'ı (İstanbul, 1316) ile Bandırmalizade Ahmed Münib Efendi'nin *Mir'atu't-Turuk*'u (İstanbul, 1306) belil başlı tarikatların silsilelerini kayd eder. Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Hadikatu'l-Evliya* (İstanbul, 1318) isimli eseriyle Sadık Vicdani'nin *Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsilenamesi ve Halvetiyye Silsilenamesi* (İstanbul, 1338) bu tür eserlerdir. Tarikatname ve Sohbetname'lerde bu tür bilgilere rastlamak mümkündür.

XX. asra kadar İslam kültüründe tasavvuf tarihi veya tarikatlar tarihi veya belli bir tarikatın tarihini yazma geleneği bulunmadığından bu boşluğu tabakat-ı sufiye, silsilename ve menakıbname türü eserler doldurmuştur.

Menakıbnameler:

Velayetname ve destan adını da alan menakıbname türü eserler büyük ve ünlü ermişlerin özellikle Tarikat kurucusu pırların ve pîr-i sâni denilen tarikatın ikinci kurucusu konumundaki şeyhlerin yaşama tarzlarını, davranışlarını, sözlerini, hallerini, özelliklerini, çevreleriyle olan ilişkilerini ve bunlardan daha önemli olarak da manevi hüviyetlerini tasavvufî bir anlayışla tasvir eder. Çoğu zaman mutasavvıfların olağanüstü hallerini- ki bunlara keramet ve keşf denir- konu alan ve bunları da zaman zaman abartılı bir biçimde anlatan menakıbnâmeler bir çok dînî, tasavvufî, sosyal, siyasi ve tarihî gerçeği de içerirler. Menâkıbnâmelerdeki gerçekleri ortaya koymak için dikkatli ilmî ve mantıklı yorumlara ihtiyaç vardır.

Diğer dinlerde de azizler ve ermiş kabul edilen kişiler hakkında menâkıb türü (hagiography) eserler yazılmış ve müslüman velîlerle ilgili menâkıb kitaplarına onlardan birtakım unsurlar geçmiştir. Bu sebeple bu tür eserler tasavvuf üzerindeki dış kaynaklı etkileri göstermesi bakımından da önemlidir (bk. Ocak, A. Y., *Bektaşî Menakıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İst. 1983).

Menâkıbnâmeler folklor bakımından da son derece önemli bilgiler içerir. Folklorla ilgili çalışmalarda ve araştırmalarda tasavvuf, tarikat ve ermişler hakkında faydalı bilgiler vardır. Mesela *Hızırnâme*'ler, *Gazavatnâme*'ler, *Fütüvvetnâme*'ler, *Yıldıznâme*'ler, cönkler tasavvuf tarihi araştırmacıları için önemli kaynaklardır. Zira tasavvufî hayatın geniş halk kitlelerine nasıl yansıdığını ve onlar tarafından nasıl algılandığını, bu hayat tarzının onları nasıl ve ne kadar etkilediğini en sağlıklı bir şekilde bu tür eserlerden izlemek mümkündür. A. Gölpınarlı'nın *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İst. 1977) isimli eseri bu bakımdan önemlidir (İhsan Hınçer, *Halk Bilgisi Haberleri* (1949-1973) dergisi, 366. Sayı). Anadolu Halk Bilgisi Derneği (Ankara, 1927), Türk Halk Sanatlarını Tetkik Cemiyeti (1959'da Türk Etnografya ve Turizm ve Folklor Derneği, 1973'te Folklor Araştırmaları Kurumu adını almıştır) yayınları tasavvuf-folklor ilişkilerini aydınlatan önemli bilgiler ihtiva eder.

Bu kısa bilgilerden sonra menâkıbnâmelerin Osmanlı dönemi tasavvufu ile olan ilişkisine bakalım.

Her şeyden önce Osmanlı döneminden önce veya Osmanlı sahası dışında yazılan menâkıbnâmelerin Osmanlı dönemi tasavvufu üzerinde derin ve devamlı etkisi olmuştur. Osmanlı dönemi menâkıbnâmeleri daha önceki dönemlerin devamı niteliğindedir. Mesela Osmanlı dönemindeki Kâdirîlerin eş-Şattanûfî'nin (ö. 623/1226) *Sevâdü'l-Ayneyn fi Menâkıbî'l-Gavs Ebi'l-Alemeyn* (Kahire 1301, Ahmed Rifai Menâkıbnâmesi), Mevlevîlerin Eflâkî'nin (ö. 761/1359) *Menâkibu'l-Arifin* isimli eserleri Osmanlı ülkesindeki mutasavvıflar ve tarikat mensupları tarafından büyük ilgiyle okunmuştur.

Osmanlı egemenliği altındaki memleketlerde yaşayan mutasavvıflarla ilgili pek çok menakıb kitabı yazılmıştır. Bunlardan bir kısmının dili Türkçe, diğer bir kısmının dili Arapçadır. Daha önceki menâkıbnâmeler tarzında yazılan bu tür eserler bu dönemdeki tasavvuf akımları hakkında değerli bilgiler verir. Belli bir şeyh ve velî hakkındaki menâkıbnâme o velînin şeyh ve müridleri, halifeleri ve yakın çevresi hakkında da bilgi verdiği için geniş bir alanı aydınlatan bilgiler içerir. Bu tür eserlerde gelenekler, âdetler, ininçlar, kılık-kıyafet, sosyal hayat, ekonomi, siyaset, yönetim ve hukukla ilgili bilgiler de bulunur ve bu bilgiler o dönemi anlamada araştırmacılara önemli ipuçları verir.

Osmanlı dönemi menâkıb kitaplarından birkaç örnek: Senâî, *Menâkıb-ı Emir Sultan* (İst. 1290). Bir şeyh ve velî hakkında birkaç menâkıbnâme yazılmış olabilir. Emir Sultan hakkında Hasan Efendi'nin, Lütfullah Efendi'nin, İbrahim b. Zeynuddin'in, Yahya b. Buşî'nin, Nimetullah'ın, Mü-

dâmi'nin ve Hüsameddin'in menâkıbnâmeleri vardır.

Abdullah b. Veliyyüddin, *Menâkıb-ı Eşrefzâde* (İst. 1976); Şeyh Bedreddin Menâkıbı (İst. 1967, nşr. A. Gölpınarlı); Ebu'l-Hayr-ı Rûmi, *Salıtknâme* (Ankara, 1987-90); Derviş Burhan, *Velayetnâme-i Hacım Sultan* (Berlin 1914); Muhyi-i Gülşeni, *Menâkıb-ı İbrahim Gülşeni* (Ankara 1982, nşr. T. Yazıcı); Lütfi, *Tuhfetü'l-Asri fi Menâkıbı'l-Mısrî* (Bursa 1891); Ömer Fuâdî, *Menâkıb-ı Şeyh Şâban-ı Velî* (Kastamonu 1876); Şeyh Enisî, *Menâkıb-ı Akşemseddin* (İst. 1972, nşr. A.İ. Yurt); Nev'izâde Atâî, *Menâkıb-ı Şeyh Mahmud-i Üsküdarî* (Süleymaniye ktp. Lala Paşa, nr. 706); Lâ'lizâde Abdülbâki, *Sergüzeşt-i Melâmiye* (İst. ts.); A. mlf. *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayramiye* (İst. ts.); Sarı Abdullah, *Semerâtü'l-Fuâd* (İst. 1871).

Elvan Çelebi'nin *Menâkıbu'l-Kudsiyye'si* (İst. 1984), Ahmed Eflâki'nin *Menâkıbu'l-Ârifin'i* (Ankara 1959-61), Uzun Firdevsî'nin *Menâkıb-ı Hüncar Hacı Bektaş-ı Velî'si* (İst. 1958), Hatib-i Fârisî'nin *Menâkıb-ı Cemaleddin Sâvi'si* (Ankara 1972) ve *Menâkıb-ı Evhadüddin Kirmânî* (Tahran 1346) gibi menâkıbnâmeler Osmanlı dönemi öncesi velîlere ait olmakla beraber Osmanlı döneminde de etkili olmuş önemli kaynak eserlerdir (bk. Ocak, A. Yaşar, *Kültür Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Ankara 1992 (Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri, Ankara 1984).

Bibliyografya kitapları: Bu tür eserler mutasavvıflar tarafından yazılan veya onlara dair yazılan eserler hakkında bilgi vermenin yanı sıra bazı mutasavvıflar ve tasavvufi konularda da bilgi verir. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, I-II (İst. 1941-43); Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknûn* (İst. 1944-45); Brockelmann, *GAL* (Leiden 1943-49, I-II; *Suppl.*, I-II, (Leiden 1937-42); Sezgin, *F. GAS* I-II (Leiden 1967-84).

Gelibolulu Âlî'nin *Künhu'l-Ahbâr'ı* (İst. V, 1285); Âşıkpaşazâde'nin *Tarih-i Âl-i Osman'ı* (İst. 1332); *Nâima Tarihi* (İst. 1280) gibi genel tarih kitapları, Hüseyin Hüsameddin'nin *Amasya Tarihi* (İst. 1327-28, IV); Taşkoprizâde'nin *eş-Şak3aiku'n-Nu'maniyye'si*, Mecdî'nin *Terceme-i Şakâik'i*, Nev'izâde Atâî'nin *Zeyl'i*; Bursalı M. Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* (İst. 1333, I-III) ve Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî'si* (İst. 1308, I-IV) gibi biyografik eserler, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme'si* (İst. 1314-18, I-VI) gibi seyahatnâmeler, İslam Ansiklopedisi'nin Leiden basımları (EI-I, EI-II), *İslam Ansiklopedisi* I-XII, TDİA I-XX, Taşkoprizâde'nin *Mevzuâtü'l-Ulûm'u* (*Miftâhu's-Saade*, Kahire 1968; İst. 1313, I-II); İbrahim Hakkı Erzurumî, *Marifetnâme* (İst. 1310) gibi ansiklopediler ve ansiklopedik eserler Osmanlı dönemi mutasavvıfları ve tasavvuf hareketleri

hakkında bilgi veren önemli kaynaklardır.

Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin (ö. 1299/1882) *Tibyânü'l-Vesâ-ili'l-Hakâik fi Beyâni Salasili't-Tarâik* (Süleymaniye ktp. İbrahim Efendi, nr. 430-432); Hüseyin Vassaf (ö. 1348-1929) *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fi Şerh-i Esmar-ı Esrâr* (Süleymaniye Yazma Bağışlar, nr. 2309, bu eserin baş kısmından bir bölümü yayımlandı. M. Akkuş, A. Yılmaz, *Sefine-i Evliya*, İst. 1985); Sefine-i Evliya, Mehmed Sami es-Sünbülî'nin *Esmar-ı Esrar* (İst. 1316) isimli eserinin şerhidir. Mehmed Sâfi Bey (ö. 1344/1926) *Sefinetü's-Sâfi* (bk. Necdet Tosun, *Sefinetü's-Sâfi*, İLAM Dergisi C.I, S.2 1996 İst.; Süleymaniye ktp. mikrofilm no 2096); Baldırzâde Mehmed, *Ravza-i Evliya* (Süleymaniye ktp. Hacı Mahmud, nr. 4560); Belig, Seyyid İsmail, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfan ve Vefeyât-ı Dâniş-verân-ı Nâdiredân* (Hüdâvendigâr, Bursa 1302; Ankara 1985); Fahreddin Efendi, *Gülzâr-ı İrfan fi Zübdeti Hakikat ve'l-Beyan* (Millet ktp. nr. 1098, Bursa vefeyatnâmeleri için bk. Bursalı M. Tahir, Osmanlı Müellifleri, II,103); Sadık Vicdâni, birinci kitap *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Melamilik*, İkinci Kitap *Kadirilik*, Üçüncü Kitap *Halvetilik*, Dördüncü Kitap *Su-fi-Tasavvuf* (İst. 1340-42); Hoczâde Ahmed Hilmi, *Hadikatü'l-Evliya* (İst. 1320)

Bu eserlerde Osmanlı dönemi tasavvufu, zaviyeleri, tekkeleri, meşayih ve tarikatları hakkında geniş bilgiler bulmak mümkündür. Tekke ve zaviyeler konusunda ayrı eserler de yazılmıştır. Bandırmalizâde Ahmed Münib, *Mecmua-yı Tekâyâ* (İst. 1307/1890); Tabibzâde Zâkir Mehmed Şükri, *Mecmua-yı Tekâyâ* (Derun-ı İstanbul'daki Hankâhlar, İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşayih, nşr. M. Serhan Tayşi, Berlin 1980, Harvard University, USA 1995, Şinasi Akbatu, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, İst. 1980, C.IV, sy. 3, s. 51); Yeşilzâde Mehmed Salih (ö. 1954) *Rehber-i Tekâyâ* (Süleymaniye ktp. Tırnova, nr. 1035); Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergâhları* (İst. 1994); Mehmet Şemseddin, *Bursa Dergâhları* (Bursa 1997).

Osmanlı döneminde tasavvufu ilgili birtakım dernekler kurulmuş ve dergiler yayımlanmıştır. Bu dergilerde Osmanlı dönemi tasavvuf ve tarikat faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vardır. 1909'da yayımlanmaya başlayan *Ceride-i Süfiye* (İstanbul), 1325'te yayımlanmaya başlayan *Muhibbân* (İstanbul), 1911'de yayın hayatına giren *Tasavvuf* (İstanbul), 1920'de yayın hayatına giren *Mihrab* (İstanbul) bu tür yayınların başlıcalarıdır (bk. Kara, Mustafa, *Din, Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İst. 1990).

Osmanlı döneminde tasavvuf ıstılahlarıyla ilgili çalışmalar genellikle belli tarikatların ıstılahlarını ayrı ayrı ele alma şeklinde gerçekleşmiştir.

Ankaravî'nin *Minhâcu'l-Fukara'sı* (Bulak 1325) ile Gümüşhanevî'nin *Câmiu'l-Usûl ve Mühimmetü'l-Mürid'i* (Kahire 1298), ana hatlarıyla Hâce Abdullah Ensâri'nin *Menâzilu's-Sâirin* adlı eserine ve bu eserin şerhleri ile Abdurrezzak Kâşânî'nin *İstulâhâtü's-Sûfiyye* (Kahire 1981) isimli eserine dayanır. Fahreddin Irakî'nin *İstulâhât-ı Ehli't-Tasavvuf* (Tahran 1338) dayanan tasavvuf ıstılahları çalışmaları (mesela bk. Levend, A. Sırrı, *Divan Edebiyatı*, İst. 1980, s.44) daha ziyade tasavvuf edebiyatıyla ilgilidir.

Osmanlı mutasavvıfları Kur'ân'ın iş'ârî ve tasavvufî (bâtını) tefsirlerine de önem vermişlerdir. Molla Fenari (ö. 834/1431) *Aynu'l-Hayat fi Tefsiri'l-Kur'ân* (İst. 1321); Niyazi Mısri (ö. 1105/1641) *Mecâlis* (Süleymaniye ktp. H. Mahmud Efendi, nr. 1758); İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1722) *Râhu'l-Beyan* (İst 1969, I-X). Bu son tefsir bütün İslam âleminde tanınan bir eserdir.

Mektubât, Vâkıât, Sohbetnâme türü eserlerden başka evrad, ezkar, ah-zab, dua türü kitaplar, ayrıca adab, erkân ve usul konusundaki kitaplar da tasavvufun önemli kaynaklarıdır. Vakfiyeler, şer'iyye sicilleri, mühimme defterleri ve benzeri arşiv belgeleri bu bakımdan önemlidir.

Mutasavvıfların hüsnü hat, tezhib ve benzeri sanatlarla ilgili eserleri için de sanat tarihleri önemli birer kaynaktır.

Osmanlı döneminde yetişen ve tasavvufa dair yazılar yazan ve daha sonra da çalışmalarına devam eden yazarlardan bazıları ve eserleri: M. Ali Ayni, *Tasavvuf tarihi* (İst. 1341), *Türk Azizleri* (İ. Hakkı Bursevi, İst. 1944; *Hacı Bayram-ı Velî*, İst 1343; *Abdülkadir Geylani*, Paris 1939; *Hüccetü'l-İslam Gazali*, İst. 1909); *İntikad ve Mülâhazalar*, İst.?.; İsmail Fenni Ertuğrul (ö.1946), *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabi* (İst 1928); *Hakikat Nurları* (İst. 1949).

İzmirli İsmail Hakkı, *Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvife Sözlere mi?* (İst. 1341). İbrahim Haydarizade, *Mezahib ve Turuk-ı İslamiye Tarihi* (İst. 1919). Ferid Kam, *Vahdet-i Vücut* (İst. 1912). Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Terceme ve Şerhi* (İst. 1987-92, I-IV). Tahiru'l-Mevlevi, *Şerh-i Mesnevi* (Konya 1963). Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İst. 1971).

Osmanlı dönemi tasavvufunun iyi anlaşılması için Birgivi Mehmed (ö.1573), Kadızade (ö. 1635), Çivizade Muhyiddin (ö. 1547), Üstüvani Mehmed (ö. 1661), Hoca İshak Efendi (*Kâşifu'l-Esrar* yazarı, Hurufiliğin ve Bektâşîliğin eleştirisi) gibi tasavvuf karşıtı şahısların fikirlerini dikkate almak da gerekir.

Özellikle Tanzimat'tan sonra Avrupa'nın etkisiyle gelişen tasavvuf

karşıtı hareket, bu hareketi müslüman toplumlarının çürümelerinin, çözümlerinin, gerilemelerinin ve çökmelerinin sebebi olarak göstermiş, Cumhuriyet döneminde ise tarikat ve tekke faaliyetlerinin yasaklanması sonucuna varmıştır.

Dipnotlar

- 1 Bk. Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâle*, Kahire 1966, s.51 ve devamı.
- 2 Bk. Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sûfiye*, Kahire 1969, s.6-146.
- 3 Bk. Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Kesfu'l-Mahcûb* (Hakikat Bilgisi) İstanbul 1982, trc. S. Uludağ, s.281-395.
- 4 Arenden, c.V., İ. Ansk. 5/II. 887.
- 5 Köprülü, F., Ebû İshâk Kazerûnî ve Anadolu'da İshâkî Dervişleri, *Belleten*, XXXIII., 225-32; Kara, M. *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, II., Bursa 1993, II-31.
- 6 Sezgin, Fuat, G.A.S., I., s.653.
- 7 Ayrıca bkz. Smith, Margaret, *Rabia The Mystic And Her Fellow-Saints in İslam*, Cambridge, 1928.
- 8 Ocak, A.Yaşar, *Veysel Karânî ve Üveysilik*, İstanbul,1981; Veysel Karânî ile ilgili menkıbeler, Lamîû Çelebî (ö.892/1497) *Menâkıb-ı Hazret-i Veysel Karânî*, Süleymâniye Ktp. Esat Efendi, no: 1659/2; Cemâleddîn Muhammed b. Sıddık, *el-Mevâhibü'l-İlâhiyye fî Menâkıb-ı'l-Karâniyye*, trc. Hüseyin Mazhar, İstanbul, 1333.
- 9 Yesevî tesiri için bk. Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara,1976; Ocak, A.Y., "Türk Kültüründe Ahmet Yesevî'nin Yeri ve Önemi", *IX. Vakıflar Haftası Kitabı*, Ankara,1993, s.35-38; Kara, M., *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa,1993, II/35-54.
- 10 Tanman, M. Baha, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi.*, XI., s.126.
- 11 Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I., s.36,91.
- 12 Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* (İst.1953), s.128-150.
- 13 Bk. Yurt, Ali İhsan, *Fatih Sultan Mehmet Han'ın Hocası Akşemseddin*, İstanbul, 1972.
- 14 Bk. Hüdâî, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâî, İstanbul,1340; İsmail Hakkı Bursevî, *Silsile-i Celvetiye*, İstanbul,1291; Yılmaz, Hasan Kamil, Aziz Mahmud Hüdâî ve Celvetiye Tarikatı, İstanbul, 1984.
- 15 Bkz. Gölpınarlı, A., *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul, 1953, s.14